

Longinus en de Longinuslegende in het Nederlandse taalgebied

door

Dr. J. VAN HAVER

I. BRONNEN VAN HET LONGINUSVERHAAL

A. *Het verhaal van de lanssteek in de evangeliën en de vroege exegeese.*

Wie de evangelieteksten doorleest, wordt bij sommige passages allicht getroffen door een eigenaam. Daardoor wint de situatie aan realiteit en aan directheid. Wij allen zijn vertrouwd met de naam Malchus voor de knecht van de hogepriester, die door Petrus het oor wordt afgehouden bij een incident vóór de gevangenneming in de Olijfhof. We kennen Zacheus, de oppertolbeambte, die in een vijgeboom klom om Jezus te zien voorbijgaan. Toch is het alleen Johannes, die ons over de identiteit van die knecht inlicht (Joh. 18 : 10), en het is alleen Lucas, die over Zacheus spreekt (Luc. 19 : 2-10).

Zo ook zullen velen niet onbekend zijn met de naam Longinus en er onmiddellijk de soldaat van de lanssteek uit het lijdensverhaal mee herkennen. Toch kijken zij enigszins verwonderd op, als men hun medeelt, dat deze naam in geen geval uit de canonieke evangeliën afkomstig kan zijn.

Over deze Longinus nu, de man van de lanssteek, handelt deze bijdrage. We nemen ons voor achtereenvolgens na te gaan, hoe deze naamgeving ontstaan kon en beïnvloed werd, in hoeverre deze naam in het Nederlandse taalgebied bekendheid verwierf, en tenslotte zullen wij onderzoeken uit welke elementen het Longinus-probleem bestaat.

De kern van het Longinusverhaal ligt natuurlijk wel in de evangelietekst. Het is daarom nodig dat wij ons afvragen, welke gegevens ons door de vier evangelisten aan de hand worden gedaan. Omdat, zoals uit de verdere uiteenzetting herhaaldelijk zal blijken, de soldaat van de lanssteek vaak vereenzelvigd wordt met de honderdman van de kruiswacht, heeft het zijn belang de ce citaten enigszins uitvoerig te maken ¹.

(1) Mededeling van de evangelieteksten uit : De heilige Schrift, vertaling uit de

Mattheus, hoofdstuk 27:

45 Van het zesde uur af tot het negende toe viel de duisternis neer over het hele land. 46 Omstreeks het negende uur riep Jezus met luider stem: Eli, Eli, lama sabaktani; dat is: „Mijn God, mijn God, waarom verlaat Gij Mij?”. 47 Sommigen die daar stonden, hoorden het en zeiden: Hij roept Elias. 48 Anstonds liep een hunner heen, nam een spons, vulde ze met azijn, stak ze op een riet, en gaf Hem te drinken. 49 Maar de anderen zeiden: Wacht, laat ons eens zien, of Elias Hem komt bevrijden.

50 Nog eenmaal riep Jezus met luider stem en gaf de geest. 51 En zie, het voorhangsel van de tempel scheurde open van boven tot onder; de aarde beefde en de steenrotsen spleten vaneen; 52 de graven gingen open en vele lichamen van ontslapen heiligen verreezen; 53 ze verlieten de graven, kwamen na Zijn opstanding in de stad en verschenen aan velen.

54 Toen nu de honderdman, en die met hem Jezus bewaakten de aardbeving met wat er verder gebeurde bemerkten, verschrokken ze hevige en zeiden: Ja, waarachtig, Hij was Gods Zoon.

55 Vele vrouwen, die Jezus van Galilea waren gevolgd om Hem te dienen, stonden daar van verre toe te zien; 56 onder andere Maria Magdalena, Maria de moeder van Jacobus en Jozef, en de moeder van de zonen van Zebedeus.

57 Tegen de avond kwam een rijk man, uit Arimatea afkomstig en Jozef genaamd, die eveneens leerling van Jezus was; 58 hij begaf zich naar Pilatus en vroeg het lichaam van Jezus. Pilatus beval hem toen het lichaam te geven. 59. Jozef nam het lichaam en wikkelde het in een rein lijnwaad.

Marcus, hoofdstuk 15:

33 Tegen het zesde uur tot het negende toe, viel er duisternis neer over het hele land. 34 Omstreeks het negende uur riep Jezus met luider stem: Eloi Eloi, lamma sabaktani; dat is: „Mijn God, mijn God, waarom verlaat Gij Mij?”. 35 Sommigen die daar stonden, hoorden het en zeiden: Zie, Hij roept Elias. 36 Een hunner liep heen, vulde een spons met azijn, stak ze op een riet, gaf Hem te drinken en zeide: Wacht, laat ons eens zien, of Elias Hem er soms af komt halen.

37 Toen riep Jezus met luider stem en gaf de geest.

38 En het voorhangsel van de tempel scheurde in tweeën van boven tot onder.

39 Toen nu de hoofdman, die tegenover Hem post had gevat, zag dat Hij onder zulke omstandigheden gestorven was, sprak hij: Waarachtig, deze man was Gods Zoon.

40 Ook enige vrouwen stonden van verre toe te zien; onder andere Maria Magdalena, Maria de moeder van Jacobus de Jongere en van

Jozef en Salome; 41 ze waren Hem gevolgd, toen Hij in Galilea was, om Hem te dienen; ook vele anderen waren er bij, die met Hem naar Jeruzalem waren opgegaan. 42 Daar het een dag van voorbereiding was, daags voor de sabbat, en het reeds tegen de avond liep, 43 kwam Jozef van Arimatea, een voornaam raadsheer, die ook zelf het koninkrijk Gods verwachtte, en ging naar Pilatus om hem het lichaam van Jezus te vragen. 44 Pilatus verwonderde zich dat Hij reeds gestorven was; hij ontbood de hoofdman, en vroeg hem of Hij al lang gestorven was. 45 En toen hij dit van de hoofdman vernomen had, stond hij het lichaam aan Jozef af.

46 Nu kocht deze een lijnwaad, nam Hem af van het kruis...

Lucas, hoofdstuk 23:

44 Het was nu reeds het zesde uur ongeveer, en tot het negende toe werd het donker over heel het land; 45 want de zon werd verduisterd. Ook scheurde het voorhangsel van de tempel middendoor.

46 Toen riep Jezus met luider stem: Vader, in Uw handen beveel ik mijn geest. Na deze woorden gaf Hij de geest. 47 Toen nu de honderdman zag wat er gebeurd was, verheerlijkte hij God en zeide: Waarachtig, deze man was een rechtvaardige. 48 En heel de menigte, die voor dit schouwspel was samengestroomd, en het gebeurde aanschouwd had, sloeg zich op de borst en ging heen. 49 Maar al Zijn bekenden, met de vrouwen, die Hem van Galilea af waren gevolgd, stonden van verre toe te zien.

50 Nu was er een man, Jozef genaamd, die lid was van de Raad; maar hij was een braaf en rechtschapen man, 51 die aan hun plannen en drijven geen deel had genomen. Hij was van Arimatea, een Joodse stad, en verwachtte ook zelf het koninkrijk Gods. 52 Deze ging nu naar Pilatus om het lichaam van Jezus te vragen. 53 Hij nam het af, wikkelde het in lijnwaad, en legde het in een graf, dat in de rots was uitgehouwen en waarin nog nooit iemand was neergelegd. 54 Het was vrijdag en de sabbat brak aan.

Johannes, hoofdstuk 19:

28 Toen wist Jezus dat thans alles was volbracht; Hij sprak, opdat de Schrift zou vervuld worden: Ik heb dorst. 29 Er stond daar een kruik met azijn; men stak dan een spons vol azijn op een hysopstengel en bracht ze Hem aan de mond. 30 Toen Jezus de azijn had genuttigd, zeide Hij: Het is volbracht. Hij boog het hoofd en gaf de geest. 31 Daar het daags voor het paasfeest was en er op de sabbat geen lijken aan het kruis mochten blijven, (het was dus wel een grote sabbat), verzochten de Joden aan Pilatus, dat men hen de benen zou breken en hen afnemen. 32 Daarom kwamen de soldaten en braken de benen van de eerste, die met Hem gekruisigd was, daarna die van de tweede. 33 Toen zij bij Jezus waren gekomen en zagen dat Hij reeds gestorven was, braken ze Hem de benen niet. 34 Maar een der soldaten doorboorde met een lans Zijn zijde; en aanstonds vloeide er bloed uit en water. 35 En hij, die het gezien heeft, legt

er getuigenis van af, opdat ook gij geloven moogt. Zijn getuigenis is waarachtig; ook Hij weet dat hij de waarheid zegt. 36 Want dit is geschied, opdat de Schrift zou vervuld worden: Geen been zal Hem verbrijzeld worden. 37 En weer een ander schriftwoord zegt: Ze zullen opzien naar Hem, die ze hebben doorboord.

38 Jozef van Arimatea, die een leerling van Jezus was, maar alleen in het geheim, uit vrees voor de Joden, vroeg daarna verlof aan Pilatus, om Jezus' lichaam te mogen afnemen; en Pilatus stond het hem toe. Hij kwam dan en nam het lichaam af. 39 Nicodemus, die vroeger Hem 's nachts had bezocht, kwam eveneens...

De vergelijking van deze teksten is wel zeer interessant. Wat leert ze ons? De eerste drie evangeliën — om hun gelijkheid van overzicht worden ze overigens synoptische evangeliën genoemd — komen in grote trekken overeen: ze delen het laven met azijn mee (op Lucas na), en leggen de nadruk op de ervaring en de geloofsbelijdenis van de honderdman, en op de bereidwilligheid van Jozef van Arimatea.

Johannes beschrijft beknopt Jezus' doodstrijd en laving met azijn, maar noch over de wondere verschijnselen bij Zijn dood, noch over de honderdman vernemen we iets. Hij is evenwel vrij uitvoerig bij de beschrijving van wat gebeurt tussen Christus' dood en graflegging, iets waarover we bij de anderen niets leren. In deze passage is voor ons vers 34 zeer belangrijk: Maar een der soldaten doorboorde met een lans Zijn zijde en aanstonds vloeide er bloed uit en water.

Johannes is dus de enige die de lanssteek vermeldt, en hij doet het zeer expliciet, zonder evenwel de soldaat te noemen.

Blijkbaar vond deze passage uit het Johannesevangelie grote weerklank. Het lijdensverhaal wordt aldus afgesloten met een pijnlijk-realistische voorstelling: de tot het uiterste gemartelde Christus wordt zelfs na Zijn dood nog met een diepe wonde meer getekend.

Maar zoals Johannes zich niet beperkt had tot het louter meedelen van de feiten bij de lanssteek, en, door er twee voorzeggingen aan vast te knopen, aan deze daad een zekere symbolische betekenis had gehecht, zo hebben de kerkvaders al zeer vroeg de zijdewonde en het uitvloeien van water en bloed mystisch begrepen².

Een voorstelling, die in de latere theologie algemeen bekend zou worden, is die van de oudchristelijke schrijver Tertullianus, die rond 160 geboren werd. In zijn „De Baptismo” stelt hij naast het doopsel met water het doopsel met bloed, het martelaarschap; het water en het bloed van de zijdewonde zijn voor hem een voor-

(2) De kerkvaders „interpreteren” de tekst van Johannes. Vgl. H. vanden Bussche, *Het boek der passie*, Tielt 1960, p. 159-160.

afbeelding van dit dubbele doopsel: hos duos baptismos de vulnere perfossi lateris emisit³. In „De animo” geeft dezelfde exegeet nog een andere allegorische verklaring van de lanssteek, die in latere eeuwen eveneens vaak overgenomen zal worden: Si enim Adam de Christo figuram dabat, somnus Adae mors erat Christi dormituri in mortem, ut de injuria perinde lateris ejus vera mater viventium figuraretur Ecclesia⁴. De mystische antithese tussen Adam en Christus — men leze Eerste Korin. 15 : 22 waar Paulus spreekt over de eerste en de tweede Adam — wordt hier uitgebreid door een tegenstelling tussen Eva en Ecclesia.

Ambrosius, een der grote Westerse kerkvaders, (340-397) spreekt over het reinigende water en het verlossende bloed: aqua enim et sanguis exivit, illa quae diluat, iste qui redimat⁵.

Bijzonder geliefd zal een woord van Augustinus (354-430) worden: Longinus aperuit mihi latus Christi lancea et ego intravi et ibi requiesco securus⁶. Bij de ons reeds bekende tegenstelling tussen Eva en Ecclesia, voegt Augustinus nog de tegenstelling dood en leven: De illo latere facta est Eva, quae nos peccando mortificaret, de isto autem latere facta est Ecclesia, quae nos pariendo vivificaret⁷.

Deze enkele voorbeelden lichten ons voldoende in over de typologische en mystische betekenis van de lanssteek en zijn gevolgen in de eerste eeuwen van het christendom⁸.

B. De Longinuslegende.

Wat was nu natuurlijker, dan dat de daad, die men zich zo levendig inbeelden kon, de voltrekker ervan op de voorgrond treden deed. Men wilde een duidelijker voorstelling van de omstandigheden, waarin alles gebeurd was, en men leende gaarne het oor aan een traditie, die deze soldaat niet alleen als Longinus benoemde, maar hem een eigen leven, een eigen persoonlijkheid schonk en hem zelfs als martelaar voor het ware geloof liet sterven.

Deze traditie was er inderdaad.

De naam Longinus treffen we voor het eerst met zekerheid aan in de Acta Pilati, een apocriefe tekst uit de 5e, misschien zelfs uit de tweede helft van de 4e eeuw. Samen met een tweede deel, de

(3) Uit K. Burdach, *Der Gral*, Stuttgart 1938, p. 51.

(4) Uit Burdach, *Der Gral*, p. 53.

(5) P.L. Migne, *Patrologiae latinae cursus completus*, deel 15, p. 1838.

(6) Migne, deel 40, p. 961; latere opzoekingen hebben uitgemaakt dat het auteurschap van Augustinus voor deze passage betwistbaar is.

(7) Migne, deel 38, p. 1475..

(8) De lezer vindt nog meer voorbeelden bij Burdach, *Der Gral*, p. 49-66 en 92-105.

Nederdaling van Christus in de hel, vormen de Acta Pilati het zg. Nicodemusevangelie⁹.

De verschillende versies van deze Acta Pilati doen ons evenwel inzien, dat de verwarring tussen Longinus, soldaat van de lanssteek, en Longinus, honderdman van de kruiswacht, op dat ogenblik reeds een feit was. Immers in de versie A van een Griekse tekst staat in een beknopt verslag over het lijden het volgende :

... vidimus eum alapsis caesum in facie, sputis inquinatum in facie, vidimus milites imposuisse supra caput ejus coronam spineam et flagellis eum caecidisse. Ad haec Pilatum sententiam proferentem, Jesum in crucem actum in loco cranii, Demam et Gestam ambo cruci affixos cum eo, ipsum vero aceto et felle potum, atque latus ejus lancea transfixum a milite Longino. Scimus honorandum patrem nostrum Josephum petisse corpus Jesu atque ipsum resurexisse a mortuis uti dixerat...¹⁰.

Anderzijds benoemt de versie B, die de oudste is, de soldaat van de lanssteek niet : maar een der soldaten stak Hem met een lans in Zijn rechterzijde (11 : 2); maar ze behoudt de naam Longinus voor de honderdman : Longinus, de hekatontarch, die daar bij stond, zeide : Deze was waarlijk Gods Zoon (11 : 1)¹¹.

Van nu af wordt het wel zeer moeilijk de twee personages met dezelfde naam uit elkaar te houden.

Longinus-honderdman behoort eerder tot de Griekse traditie. Johannes Chrysostomos (347-407) aanvaardt die met enige reserve, wanneer hij, zonder hem te noemen, van de honderdman zegt : quidam vero narrant hunc centurionem postea in fide roboratum martyrium fortiter subisse¹², maar de H. Gregorius (ca. 335- na 394), bisschop van Nyssa in Cappadocië, noemt Longinus, de hekatontarch van de kruisiging, zijn landgenoot¹³. Zulks sluit volkomen aan bij de legende, die wij in de Acta sanctorum vermeld vinden :

Longinus moet, als hoofdman, bij de kruisiging aanwezig zijn, maar bij het zien der wondertekenen roept hij met luide stem: Deze is werkelijk Gods Zoon. Hij moet ook de bewaking van het graf leiden en maakt de verrijzenis mee. De Joden bieden hem geld aan om te

(9) In de middeleeuwen was dit apocrief evangelie uitermate geliefd; in het tweede hoofdstuk zullen we een Nederlandse vertaling ervan vermelden.

(10) Latijnse vertaling van C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1876, p. 284 (Acta Pilati 16 : 7); vgl. H. Bakels, *Nieuwtestamentische apocriefen*, Amsterdam 1922, deel I, p. 357-387.

(11) Tischendorf, *Evang. apoc.* p. 309, 311; vgl. E. Hennecke, *Neutestamentische Apokryphen*, Tübingen 1924, p. 78.

(12) R.J. Peebles, *The legend of Longinus*, Baltimore 1911, p. 10, uit Migne, *Patrologiae Graecae*, deel 58, p. 177.

(13) Burdach, *Der Gral*, p. 213.

willen verzwijgen wat hij gezien heeft, maar hij wenst geen vals getuigenis af te leggen, bekeert zich en begint het evangelie te verkondigen. Samen met twee anderen gaat hij naar Cappadocië. Op aanstoken van de Joden van desertie beschuldigd, wordt hij bij verstek ter dood veroordeeld. Twee wapenknechten worden naar Cappadocië gezonden om het vonnis uit te voeren. Ze doden Longinus, nemen zijn hoofd mee naar Jeruzalem en werpen het daar weg.

Jaren later gaat een blinde weduwe van Cappadocië naar het H. Land, waar haar zoon sterft. Longinus verschijnt haar: ze zal zijn hoofd vinden en van haar blindheid genezen. Zulks gebeurt. Longinus verschijnt haar andermaal, nu in gezelschap van haar verheerlijkte zoon. Ze keert met het hoofd naar haar land terug ¹⁴.

Een ander Grieks handschrift, eveneens in de Vaticaanse bibliotheek, brengt ons een afwijkende lezing hiervan onder de titel: *Inventio capitis S. Longini centurionis*:

Een weduwe, Christiana, wordt door de duivel geplaagd. Ze heeft van Jezus' wonderen gehoord en wil naar het oosten vertrekken. Nu verschijnt haar Longinus, zonder hoofd, die haarzelf genezing en haar zoon opname in de krijgsdienst belooft, indien ze zijn hoofd terugbrengen kan. Ze gaat naar Jeruzalem, krijgt er van prefect Lucius het hoofd, dat door haar zoon achteraf op het lichaam van de heilige, in diens graf, wordt geplaatst. Longinus vraagt nu aan Christiana in een droom of ze haar zoon van de aardse in de hemelse militie wil zien overgaan. De jongen sterft en om de moeder te troosten, toont Longinus haar de zoon als lid van de hemelse militie ¹⁵.

De Westerse traditie daarentegen, houdt het bij de soldaat Longinus. Zijn levensverhaal is als volgt:

Nadat hij op bevel de zijde van Jezus met een lans had geopend en de talrijke tekenen gezien, geloofde hij en werd onderricht. Daar hij zich geheel aan God wilde geven, leidde hij een boetvaardig leven te Caesarea in Cappadocië, waar hij als eremiet 28 jaar doorbracht. Van de prefect Octavianus moet hij op zekere dag aan de goden offeren; hij weigert, zijn tong wordt uitgerukt en zijn tanden uitgeslagen. Om te bewijzen dat de afgodsbeelden niets vermogen, slaat hij ze stuk en bezweert de duivelen, die er zich in verbergen. Octavianus wordt met blindheid geslagen en toont berouw. Longinus stelt dan voor, dat hijzelf zal gedood worden, opdat Octavianus het gezicht zou terugkrijgen ¹⁶.

(14) *Acta Sanctorum*, deel II van maart, op 15 maart onder de titel: *Acta S. Longini Centurionis et duorum sociorum martyrum auctore S. Hesychio Presbytero Hierosolymitano*, p. 380-383 in de uitgave van 1865.

(15) *Acta sanctorum*, maart II p. 383; vgl. Burdach, *Der Gral*, p. 215-217. De Griekse kerk viert het feest van de H. Longinus, centurio op 16 oktober.

(16) *Acta sanctorum*, maart II, p. 379-380.

Nu wij zowel de Griekse als de Westerse versie van de Longinus-legende hebben nagegaan, loont het zeker de moeite gemeenschappelijke elementen ervan op te sporen. Het zal blijken, dat voor de kern van beide tradities een gemeenschappelijke oorsprong niet onmogelijk geacht moet worden.

Functioneel liggen de personages van de miles en de centurio in het lijdensverhaal vrij dicht bij elkaar. Voor Mattheus b.v. vormen honderdman en soldaten één groep, want er staat te lezen: ze verschrokken hevig en zeiden: Ja waarachtig, Hij was Gods Zoon.

Sommige handschriften hebben de verwarring ongetwijfeld in de hand gewerkt. In de *Acta sanctorum* wordt een tekst meegedeeld uit twee zeer oude manuscripten (*duo pervetusta exemplaria*)¹⁷:

In diebus Domini nostri Jesu Christi fuit quidam miles Centurio¹⁸ nomine Longinus, qui illo tempore, adstans cruci, jussus a Pilato praeside, percussit lancea latus domini et videns signa quae fiebant, sole obscurato et terra commota, credidit in dominum Jesum Christum et percutiens pectus suum voce magna dicebat: Vere filius Dei erat hic, et post haec recedens a militia, instruebatur in domini praeceptis¹⁹.

De ineenstrengeling van de beide figuren is hier volledig! Gemeenschappelijk is ook de plaats, waar zich zowel hun beider verder leven als hun marteldood afspeelt: in Cappadocië.

Beide legendeversies bevatten tenslotte gemeenschappelijke motieven. Een eerste is dat van de christelijke soldaat, de miles christianus, door Burdach zeer terecht in verband gebracht met de bonus miles Jesu Christi uit de brieven van Paulus (Eerste Tim. 1: 8; Tweede Tim. 2: 3; Tweede Kor. 10: 3-4)²⁰. In de centuriotraditie moeten we daarenboven verwijzen naar de twee legenden, waarin sprake is van de tegenstelling tussen wereldse en hemelse militia, van een bekering uit het wereldlijke tot de navolging van Christus.

Een ander motief is dat van de blindheid: in de ene versie komt een blinde weduwe voor, in de andere wordt Octavianus met blindheid geslagen, en beiden worden door Longinus genezen.

(17) Dergelijke uitdrukkingen wettigen het vermoeden dat de legende in de *Acta* niet met de nodige historische kritiek werd behandeld.

(18) Centurio staat hier dus blijkbaar als eigennaam; ook in Middel nederlandse teksten zullen we dat constateren; vgl. de opmerking van Verdam in *Tijdschrift Nederl. taal- en letterk.* XXI (1902) 19.

(19) *Acta sanctorum*, maart II, p. 377.

(20) Burdach, *Der Gral*, p. 212.

C. *De bronnen van de Longinuslegende voor onze middeleeuwse schrijvers.*

Uit de opname in de *Acta sanctorum* is al gebleken dat Longinus, de martelaar uit Cappadocië, als een heilige wordt vereerd. De Westerse martyrologia vermelden deze heilige al vroeg. Dat is het geval met het *Martyrologium Hieronymianum* uit de 6e of 7e eeuw, het *Martyrologium Romanum parvum* van ong. 700 en, uitvoeriger o.m. in de martyrologia van Ado Viennensis (ong. 800-ong. 875) en van Hrabanus Maurus uit het midden van de 9de eeuw²¹.

Deze Hrabanus Maurus (780-856), een van de hoofdfiguren van de zg. Karolingische renaissance, zegt over Longinus wat volgt :

(op 15 maart) In Cappadocia passio sancti Longini martyris, de quo in libello martyrii ejus narratur, quod aliquando militans sub centurione Romano in passione Domini latus ejus cum lancea in cruce aperiret et viso terramotu et signis, quae fiebant crediderit in Christum poenitentiam agens de operibus suis pristinis; postea monachus factus per xxx et iv annos Christo militavit multos convertens ad fidem Dei; ad extremum vero martyrizavit in Cappadocia sub Octavio praeside, quem propter infidelitatem suam divino judicio percussus corporea caeciditate post martyrium suum illuminavit²²;

Wij kunnen Hrabanus Maurus beschouwen als een voorloper van de middeleeuwse compilatoren, die zo een grote invloed hebben uitgeoefend op de verspreiding van allerlei legenden en legende-elementen.

Als eerste vermelden we Petrus Trecensis, bijgenaamd Comestor of Boekenverslinder, die te Parijs stierf in 1178 en van wie men weet dat hij Maerlants voorbeeld en bron is geweest bij de redactie van de Rijmbijbel. In zijn *Historia Scholastica*, een doorlopend verhaal van het Oude en het Nieuwe Testament, vinden we een aantal elementen van de Longinuslegende terug :

Sed unus militum lancea latus ejus dextram perforavit et continuo exivit sanguis et aqua, et qui lanceavit eum, ut tradunt quidam, cum fere caligassent oculi ejus, et casu tetigisset oculos sanguine ejus, clare vidit²³.

(21) Ontleding van de martyrologia bij Peebles, *The legend*, p. 12-16 en bij Burdach, *Der Gral*, p. 210-212.

(22) P.L. Migne, deel 110, p. 1135. — Er is dus reeds een geschrift over zijn marteldood: in libello martyrii.

(23) P.L. Migne, deel 198, p. 1653-54.

Veel uitvoeriger is een eeuw later Vincentius van Beauvais. Het Liber septimus van zijn Speculum historiale (voorbeeld voor Maerlants Spieghel historiael) schuift in het lijdensverhaal, samen met de symboliek van de kerkvaders, ook de Longinuslegende in :

... cumque milites primi fregissent crura ac venissent ad Jesum, inuenientes eum mortuum: os non comminuerunt in eo sed unus militum lancea latus ejus aperuit.

... ostium vitae apertum est, quia inde sacramenta Ecclesiae manaverunt...; hoc autem praefiguratum est, quando facta est Mulier de latere viri dormientis. Et qui lanceavit eum (ut tradunt quidam) cum fere caligassent ejus oculi ac casu tetigisset oculos ejus sanguine, clare vidit.

Protinus illuminatus, in Christum credidit; unde militiae cedens instructus ab Apostolis, in Caesarea Cappadociae 38 annis monasticam vitam duxit et in omni sanctitate permanens verbo et exemplo plurimos ad Christum convertit ²⁴.

Het volgende hoofdstukje van Vincentius is gewijd aan het verhaal van Longinus' marteldood: De martyrio ejusdem Longini militis. Zijn mededeling verschilt echter vrijwel niet van het verhaal dat we in het volgende compilatiewerk aantreffen, de Legenda aurea.

De Gulden Legende is het werk van de dominicaan Jacobus a Voragine, aartsbisschop van Genua, die geleefd heeft tussen ong. 1230 en 1298. Ze bevat het leven van de heiligen, die op elke dag van het kerkelijk jaar gevierd worden of de lezingen voor de feestdagen. In de meeste Westerse kloosters zal het voorhanden geweest zijn; de Nederlandse vertalingen staan vooral als Passionael bekend ²⁵. Over Longinus zegt de Legenda aurea het volgende :

De sancto Longino.

Longinus fuit quidam centurio, qui cum aliis militibus cruci domini adstans jussu Pylati latus domini lancea perforavit et videns signa, quae fiebant, solem scilicet obscuratam et terrae motum in Christum credidit. Maxime ex eo, ut quidam dicunt, quod cum ex infirmitate vel senectute oculi ejus caligassent, de sanguine Christi per lanceam decurrente fortuite oculos suos tetigit et protinus clare vidit. Unde renuntians militiae et ab apostolis instructus in Caesarea Cappadociae viginti octo annis monasticam vitam duxit et verbo et exemplo ad fidem multos convertit. Cum autem a praeside tentus fuisset et sacrificare nollet, jussit praeses omnes dentes ejus excuti et linguam ab-

(24) Vincentius van Beauvais (Bellevacensis), *Speculum historiale*, Duaci 1624, 7e boek, caput XLVI; p. 237.

(25) J. van Mierlo, *Geschiedenis van de letterkunde der Nederlanden* II, p. 103; er is reeds een Nederlandse vertaling bekend in 1358 blijkens VMKVA 1925, p. 183-189; vgl. ook Ons geestelijk erf VI (1932), 31-34.

scidi. Longinus tamen ex hoc loquelam non perdidit, sed accepta securi omnia ydola comminuit et fregit dicens: si dii sunt, videbimus. Daemones autem de ydolis exeuntes in praesidem et in omnes socios ejus intraverunt et insanientes se Longini pedibus prostraverunt et ait Longinus daemonibus: cur habitatis in ydolis? Qui responderunt: ubi non nominatur Christus et ejus signum non est positum, ibi est habitatio nostra. Cum ergo praeses insaniret et oculos amisisset, dixit ei Longinus: scito quia sanari non poteris, nisi quando me occideris; quam cito enim a te mortuus fuero, pro te orabo et sanitatem tibi corporis et animae impetrabo. Et statim eum decollari jussit; post hoc abiit ad corpus ejus et prostratus cum lacrimis poenitentiam egit et continuo visum et sanitatem recepit et in bonis operibus vitam finivit ²⁶.

De lezer zal de soms zelfs woordelijke afhankelijkheid der jongere tegenover de oudere werken wel zelf geconstateerd hebben. Op twee belangrijke punten evenwel wijken deze teksten van elkaar af. Er is vooreerst geen eensgezindheid omtrent de militaire functie van de dader van de lanssteek; alleen bij Jacobus a Voragine is Longinus bij name een centurio, maar ook Hrabanus Maurus geeft ons een bewijs van de ineenstrengeling der beide vitae door de bekering van Longinus, de soldaat, te laten gebeuren omwille van de tekenen bij Jezus' dood.

Anderzijds treft ons bij drie van deze compilatoren de mededeling van een volkomen nieuw feit (dat echter aannemelijk wordt in het licht van het zoëven besproken blindheidsmotief uit de oudste documenten): Longinus zou zoniet volkomen dan toch schier geheel blind geweest zijn en hij zou het gezicht teruggekregen hebben, toen hij met het vocht dat uit Jezus' zijde over de stok van de lans op zijn handen liep, zijn ogen aanraakte. De drie schrijvers leggen tegenover deze gegevens (nog) een zekere gereserveerdheid aan de dag (ut tradunt quidam, ut quidam dicunt). Toch is het precies dit detail uit de Longinuslegende dat door middeleeuwse Nederlandse schrijvers vaak zal aangehaald worden.

De rij van deze algemene compilatiewerken kon met evenveel recht nog aangevuld worden met de levens van Jezus die op naam staan resp. van Ludolphus a Saxonia en Bonaventura. Ook deze werken hebben zonder twijfel grote invloed uitgeoefend, ook voor de verspreiding van de Longinuslegende. Daar wij ze meer hebben gezien als prototype van een bepaald genre, nl. van de zogeheten Levens van Jezus en van de getijden der passie, leek het ons beter ze ter vergelijking bij dergelijke Nederlandse teksten te plaatsen, in het hierna volgende tweede deel.

(26) Jacobus a Voragine, *Legenda aurea*, recensuit Th. Graesse, Lipsiae 1801, p. 202.

II. NEDERLANDSE LONGINUSTEKSTEN

Zowel uit de traditie als uit allerhande compilatiewerken hebben onze eigen schrijvers hun gegevens over Longinus gehaald. Ze aanvaardden hem als aanwezige bij het kruisgebeuren en als heilige. We mogen zelfs zeggen dat hij van onze vroegste literatuur tot nu toe zijn aantrekkingskracht nooit verloren heeft.

We hadden aanvankelijk gedacht onze verzameling Longinusteksten uit het Nederlands taalgebied chronologisch in te delen. Daaruit zou gebleken zijn op welk tijdstip de Longinustraditie het sterkst was geweest. We verliezen dit probleem van de chronologie niet uit het oog, maar het leek ons achteraf toch beter de fragmenten te rangschikken volgens de groep, waaruit ze werden genomen. Zo krijgt de lezer tegelijk en dadelijk een overzicht van die onderdelen van onze schriftelijke traditie, waarin van Longinus sprake is. Binnen in deze groepen is de volgorde chronologisch.

Wie ook maar enigszins vertrouwd is met onze godsdienstige, ascetische en stichtelijke literatuur, weet dat het merendeel daarvan nog in handschrift berust. Het was onbegonnen werk om hier een keuze te doen¹, en we hebben ons dus hoofdzakelijk beperkt tot mededeling van fragmenten uit gedrukte of opnieuw uitgegeven bronnen.

De Longinuspassages die we verzameld hebben, zijn naar onze mening én door hun aantal, én door hun verscheidenheid van oorsprong, én door hun geografische en chronologische spreiding, én door de vele details, die ze voor de kennis van het Longinusprobleem bevatten, ook zo een overtuigende bloemlezing. Dat ook fragmenten in het Latijn werden opgenomen, kan niet zo vreemd voorkomen. Latijn was in de middeleeuwen de wereldhulptaal bij uitstek; elk volk leverde zijn aandeel in het Latijn, zonder daarom zijn eigen nationaliteit prijs te geven.

Elke aanhaling van een passage, die over Longinus handelt, gaat vergezeld van een korte situering van het tekstgenre. Omdat in het derde deel de typerende kenmerken van alle passages ontleed en vergeleken worden, leek het ons niet nodig er bij elk nummer systematisch op te wijzen.

(1) Longinuspassages zouden kunnen voorkomen in de tientallen handschriften die Meertens geraadpleegd heeft (M. Meertens, *De godsvrucht in de Nederlanden*, 4 delen, Antwerpen 1930-34); W. de Vreese heeft de Dietse levens van Jezus op meer dan 150 en de Dietse passies op meer dan 100 codices geschat (uit S. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, II, p. 441); men leze de inhoudsopgave door van de Beschrijving der Middelnederlandse handschriften in Engeland bewaard, opgemaakt door De Flou en Gaillard in VMKVA 1895, 1891, 1897, om te constateren hoe vaak in getijdenboeken en gebedenverzamelingen de kruisgetijden, de zeven smarten, gebeden tot de vijf wonden, getijden van O.-L.-Vrouw enz. voorkomen.

A. De Middelnederlandse vertaling van het Nicodemusevangelie.

Het is algemeen bekend, dat de middeleeuwse auteur zich weinig zorgen maakte om de geschiedkundige waarheid van datgene, wat hij las of vernam. Historische kritiek was voor hem nagenoeg onbestaande, zelfs tegenover gegevens, die iets te maken hadden met de christelijke overlevering. Wat in de 12e eeuw een Latijns dichter van de Pilatuslegende formuleerde, zal voor velen wel als regel hebben gegolden :

Vera sit an falsa, nihil ad me. Sic memoratur
sic referunt homines, ut scribo, sic teneatur ².

Boendale weet wel wat mag en niet mag :

Die heilige kerke heeft zulken staet
datsi ghene hystorie en ontfaet
men weet seker, sonder lette
wiesi eerst in scrifte zette (...)
datmen den scriver niet en kint
so en darf mens gheloven twint (...)
ende ist dat mens gheloofd, lude of stille
men doeter aen gheen quaet
op dat jeghen tghelove niet en gaet ³.

dat zal hem niet beletten ruimschoots van de apocriefe overlevering gebruik te maken. En hij is zeker niet de enige, die zich door de concrete en vaak fantastische bijzonderheden van apocriefe teksten heeft laten beïnvloeden. Talrijke schrijvers, schilders en plastische kunstenaars hebben die invloed ondergaan ⁴.

Een belangrijk apocrief werk is het zg. Nicodemusevangelie, zelfs afgezien van het feit dat we de oudste versies ervan al in het eerste deel nodig hadden. Immers, ook in de Nederlanden heeft men het veel gelezen. De eerste vertaling ervan gaat misschien nog tot de 13de eeuw terug ⁵. Het zal meermaals gebeuren, dat schrijvers van passies of passiepassages zich uitdrukkelijk op het Nicodemusevangelie beroepen ⁶.

Het fragment dat hier volgt uit een handschrift uit het Diesterse dateert uit de 15e eeuw :

(2) Van Mierlo, *Geschiedenis* I, p. 202.

(3) J. van Boendale, *Der Leken spiegel*, boek II, cap. 10, 25-38.

(4) Bakels, *Nieuwstestam. apocriefen* I, p. 18-19.

(5) Van Mierlo, *Geschiedenis* I, p. 102 en *Ons geestelijk erf* I (1927) 333.

(6) Zie de inleiding tot tekst nr. 3 en nr. 12.

- nr. 1 ... neech hi syn hoeft ende gaf sinen gheest.
 Doen quam een blind ridder die hiet longinus ende sette enen ghe-
 laive op jhesus side ende doorstacse; daer liep water ende bloet uyt
 ende hi streect op syn oghen ende hi wert siende ⁷

Het valt al dadelijk op dat de oorspronkelijke gegevens van de Acta Pilati hier aangevuld werden met latere gegevens uit de Westerse traditie, nl. de blindheid van de lansdrager en zijn wonderbare genezing.

B. *Vroege literaire werken.*

Jacob van Maerlants Rijmbijbel (1271) is dus ontstaan naar aanleiding van Petrus Comestors Historia Scolastica. In het relaas van de passie maakt Van Maerlant een duidelijk onderscheid tussen de lansdrager en de honderdman van de kruiswacht. Over deze laatste spreekt hij in het honderdste kapittel: Hoe onse Here sinen gheest gaf; evenmin als Comestor noemt hij de lansdrager bij naam in het volgende kapittel, dat als titel draagt: Hoe ons Heren side doorsteken was. Hier volgen de bewuste teksten:

- nr. 2 Dit wonder mercte do
 een ridder, een centurio
 van c ridders haddi macht
 onsen Here hadde hi ghewacht
 hi ward vervaerd om tgone
 ende seide: Dit is die Gods Sone.
 ...
 Maer doe si quamen tonsen Here
 ende sine doot vonden, min no mere
 sone daetsi twint an sine been
 maer van den ridders was daer een
 ende stakene in die rechter side
 met enen spere 1 gat wide
 ende al te hant ende metter spoet
 liepir daer ute water ende bloet.
 Sulke seggen over waer
 dattie ridder was blent wel naer,
 daer dbloet te sinen handen quam
 bi avonturen hyt doe nam
 ende deet an sine oghen mettien
 ende te hant quam hem weder tsien ⁸.

(7) J. Jacobs, *Een nieuw Middelnederlands handschrift van het Evangelie van Nicodemus*, VMKVA 1926, p. 546-587, inz. 565.

(8) J. van Maerlant, *Rijmbijbel*, resp. v. 26639-44 en 26653-66.

Een goede vijftig jaar later, tussen 1325 en 1333, verscheen Der leken spieghel van Jan van Boendale, waarin hij de leken als in een spiegel alles wil voorhouden, wat ze moeten weten. In de titel van het 36e kapittel verwijst hij uitdrukkelijk naar apocriefe geschriften: Hier beghint die jeeste ons behouders, die de keyser Theodasius vant te Jherusalem in Pylatus vierscare, inden ghemenen boeken.

Wat lezen we in dat hoofdstuk over het onderwerp dat ons bezighoudt? De lansdrager heet bij Boendale Longius, en hij is evenmin de centurio; van genezing van blindheid is er ditmaal geen sprake, maar merkwaardig genoeg wordt de lanssteek toegebracht niet na, maar vóór Jezus' dood. Laten we dit even lezen:

nr. 3 Riddren stonden daer also wel
die ooc met hem maecten spel.
Si mengheden galle ende asyn
ende settent anden mont zyn
ende boden hem drincken alsoe
ende spraken hem aldus toe:
„Ist dattu der joden coninc zijs
verlosse diselven dijns lijfs”.
Longius ontdede met groten ghene
Jhesus zide mit enen spere,
daer bloet ende water uur ran.
Pylatus dede scriven dan
an tcruce daer hi ane hinc:
„Dit is Jhesus, der Joden coninc”.
In Ebreeusch, in Grietsch ende in Latijn
moeste dat daer ghescreven sijn.
Doe seide die een dief, Gysmas
die ter rechter ziden ghehanghen was:
„Is dattu Cristus biste, zoe
verlosse diselve ende ons daer toe” (...)
Jhesus sprac: „Du salte, dat segghic di,
huden zyn int paradijs met mi”.
Doe wertet doncker in die werelt wijt
(het was omtrent sexten tijt),
ende bleef ooc doncker alsoe
toter hogher noenen toe.
Des tempels zeil daer ter stede
scoorde in tween sticken mede.
Mettien so riep Jhesus
met groter stemmen aldus:
„Vader, inden handen dijn
so bevele ic den gheest mijn!”
Ende te hant doe hi dat seide
gaf hi den gheest, zonder beide.

Doe Centurio hadde ghesien
 dese wondre daer ghesien
 dancte hi Gode ende sprac dan:
 „Seker, dit was een gherecht man; (...)”
 Centurio vertrac te hant voort
 dathi ghesien had ende ghehoort.
 Doe Pylatus dat verstoet
 wert hi zo droeve in sinen moet
 dathi binnen dien daghe omme dat
 noch en dranc noch en at ⁹.

Een heel ander werk uit dezelfde periode als de Lekenspieghel is het wel minder bekende epos Seghelijn van Jherusalem, een religieënroman, omdat de reusachtige avonturen telkens eindigen met de verovering of het verkrijgen van een passierelike: het zwaard waarmee Petrus het oor van Malchus afsloeg (v. 832-860), het vaatje, waaruit Jezus galle en azijn dronk en een „gheesel met cnoepen vive” (v. 3317-3343), de drie spijkers, waarmee Jezus aan het kruishout werd gehecht (v. 3547), en de doornenkroon (v. 3652), ook de speer, waarmee in Christus' zijde was gestoken (v. 6200), tenslotte het kruishout zelf (v. 10667).

De beschrijving van de speer doet ons dadelijk denken aan de graalromans; toch is het de speer van Longinus:

nr. 4 Hi hadde tspere, daer onsochte
 onse Heer mede was ghesteken
 in sijnre herten, die moest breken.
 Die scacht was wit als een swane
 ende altoes so hincker ane
 van verscen bloede een droepelkijn.

 Hier is tspeer, daer Longinus mede
 therte sijn spliten dede ¹⁰.

C. *Levens van Jezus.*

De zogeheten Levens van Jezus zijn een vast begrip in onze middeleeuwse letterkunde. Men bedoelt ermee, beschrijvingen van het leven van Christus van de kindsheid tot de dood. W. Moll heeft in het tweede deel van zijn Joh. Brugman een nu nog bruikbaar overzicht gegeven van de belangrijkste vertegenwoordigers voor dit onderdeel onzer literatuur ¹¹.

(9) Van Boendale, *Der leken spiegel*, II, v. 695-748.

(10) Seghelijn van Jherusalem, uitg. Verdam, Leiden 1878, v. 6200-6205 en v. 11429-30.

(11) W. Moll, *Joh. Brugman en het godsdienstig leven onzer vaderen in de 15e eeuw*, Amsterdam 1954, II, p. 7-45.

Een eerste, maar minst talrijke groep put haar gegevens voor deze levens uitsluitend in de evangelieteksten. De verschillende redacties gaan overigens alle terug op een oervorm, ons overgeleverd in het zg. Limburgse leven van Jezus van 1350 en afkomstig uit de benediktijnerabdij van Sint-Truiden¹². Deze teksten maken geen melding van Longinus.

Tot de tweede en omvangrijkste groep behoren die levens, waarin het evangelieverhaal aangevuld werd met details en bijzonderheden uit de nieuwtestamentische apocriefen, zowel als met overdenkingen van de schrijver of de bewerker uit een veelal Latijnse vertaling. Kloosterlingen stelden dergelijke teksten geheel voor eigen gebruik samen, om ze dagelijks te lezen op de uren van de kerkelijke eredienst; vaak droegen ze deze kortere of langere levensboeken in een boekenzak steeds bij zich¹³.

Het is wel jammer, dat tot nog toe niemand een omvattende en overzichtelijke studie aan deze tweede soort Levens van Jezus heeft gewijd. Voor ons overzicht zijn ze in elk geval van groot belang.

We vangen aan bij de parel van onze godsdienstige epiek, het welbekende Van den levne ons Heren. De oudste fragmenten ervan komen voor in een Oudenaards verzamelhandschrift en dateren nog van voor het einde van de 13e eeuw. Het enige volledige handschrift werd op oudejaarsavond 1438 voltooid in het klooster Oetingen (Ottignies)¹⁴.

Van den levne ons Heren bevat overigens elementen van de Longinuslegende, die we nergens aantreffen, nl. het kloven van de steen en de eigenaardige kruisafneming; Pilatus is er in de plaats van de centurio getreden:

nr. 5 Alse dus versceden was onse here
die erde bevede stappans sere
donker wert over al
die bossche beveden ende ertrike al

(12) In zijn werk *Middel nederlandse vertalingen van het Nieuwe Testament*, Groningen 1935 houdt C.C. de Bruyn zich uitsluitend bezig met werken uit de eerste groep (zie o.m. p. 34). Uitgaven van dergelijke teksten bezorgden: G.J. Meyer, *Het leven van Jezus, een Nederlands handschrift uit de 13e eeuw*, Groningen 1835; J. Bergsma, *De levens van Jezus in het Middel nederlandse*, Leiden 1895-98; omzetting in modern Nederlands door T. van Kersbergen, *Het leven van Jezus*, Nijmegen 1926. Deze evangeliënharmonie is zo interessant, omdat ze teruggaat op de beroemde „diatessaron” van de Syriër Tatianos uit de 2e helft van de 2e eeuw, vgl. D. Plooy, *The Liège Diatessaron*, Amsterdam 1929-38.

(13) Zo C. van der Craft, p. 33 in haar uitgave van een Devoet boecxken van Zuster Bertken, Zwolle 1955, dat „zelf een betrekkelijk volledig leven van Jezus is, verdeeld in tien afdelingen, die in de vorm van toespraken en gebeden tot God aan de lezer een beknopte handleiding geven tot het overpeinzen van de hoofdzaken van Jezus' leven, van de geboorte tot de begrafenis” (p. 31).

(14) Van Mierlo, *Geschiedenis I*, p. 186-192.

die sonne liet haer scinen staen
 die stenen cloven alle saen (...)

Alsoe Pylatus dit bokin sach
 dat hem wisselde die dach (...)

Te hen beiden quam een jode gegaen
 ende brac haerrer beider been saen
 ons heren been en brac hi niet
 dien hi doet verstorven siet.
 Doe quam longius gegaen
 met enen scarpen spere saen
 ende stac dat spere in onsen here
 die was gewont ende wondene mere.
 Uter wonden quam gegaen
 water ende bloet vele saen
 daer dat water ende dat bloet ran
 opten steen, dat hi cloef dan.
 Alsoe als yeve, dat ierste wijf,
 van adams siden ontfinc lijf,
 alsoe wert de heilighe kerke geboren
 van jhesus siden, die was verloren.
 Om dat dat water ende dat bloet ran
 uut ons heren siden dan
 om dat es daer water geminct
 ende wijn, daermen messe nie sinct.
 Longius hi en lette niet
 alsoe als pylatus hiet,
 hi quam te hen allen drien gevaren
 die anden cruce verdaen waren
 hi nam alle drie die crucen saen
 ende heffense uter erden saen;
 die crucen bleven liggende op derde
 longius hi ginc sire verde.
 Daer bleef liggende jhesus op derde
 al doet ende vele onwerde ¹⁵.

Op Van den levne ons Heren kan er dus moeilijk invloed zijn uitgegaan van Latijnse levens van Jezus, als deze van (pseudo-) Bonaventura en van Ludolphus Saxonis, die later geschreven werden.

Deze twee werken noemt men inderdaad, telkens als er van een genre als Levens van Jezus gesproken wordt.

De H. Bonaventura leefde van 1221 tot 1271. In de middeleeuwen geloofde men vast, dat de *Meditationes vitae Christi* van zijn hand waren, maar nu aanvaardt men dat het grootste deel ervan

(15) De eerste uitgave van Vanden levne ons Heren bezorgde P.J. Vermeulen in 1843; hier wordt telkens verwezen naar de latere uitgave van W.H. Beuken, Purmerend 1929, v. 3685-3782.

geschreven werd door de Italiaanse franciscaan Johannes de Caulibus¹⁶.

In voornoemd werk vinden we tussen de nonen en de vespers van de vrijdag een hoofdstukje, onder de titel : De apertione lateris Christi :

ecce armati multi veniebant a civitate versus eos, qui mittebantur ut ipsis crucifixis crura frangerent (...) Appropinquant autem illi cum furore et strepitu magno, et videntes latrones adhuc vivere, frangunt eis crura, et ipsos occidunt et deponunt et in aliquam fossam velociter illos projiciunt. Redemptis autem ipsis versus Dominum Jesum, timens mater ne similiter faciant cum filio suo tacta dolore cordis intrinsecus, cogitavit ad arma sua currere (...) sic eos alloquitur, dicens: Viri fratres, rogo vos propter Deum altissimum, ne amplius me vexare velitis in dilectissimo filio meo (...)

Unus autem, Longinus nomine, tunc impius et superbus, sed post conversus et martyr et sanctus, porrigens lanceam de longe, eorum preces et rogamina contemnens, latus Domini Jesu dextrum vulnere grandi aperuit et exivit sanguis et aqua. Tunc mater semimortua cecidit inter brachia Magdalenae. Johannes vero (...) insurgit contra illos, dicens: Viri iniquissimi, (...) nonne videtis quod mortuus est (...) Tunc illi, sicut Deo placuit, discesserunt¹⁷.

De nochtans zeer persoonlijke inkleding dezer passage heeft in deze verzameling Longinusteksten vrijwel geen sporen nagelaten¹⁸. Zoiets kan in geen geval gezegd worden van de passage uit de Vita Christi van Ludolphus Saxonis. Dit werk werd vermoedelijk tussen de jaren 1348 en 1353 samengesteld, maar vele middeleeuwse vertalingen en bewerkingen hebben het haast tot Nederlands bezit gemaakt. Uit een van de Nederlandse vertalingen schrijven we een deel over van het hoofdstuk : Hoe dat Longinus Christum in syn ghebenedide herte stack¹⁹ :

(16) Ons geestelijk erf XVI (1942) 190 en vooral XXXV (1961) 167 (voetnoot 7) en 257; zie ook C. Richstätter, *Christusfrömmigkeit in ihrer historischen Entwicklung*, Köln 1949, p. 160-162.

(17) Bonaventura, *Opera omnia*, deel XII, p. 607.

(18) Deze constatacie tegenover één detail wettigt natuurlijk het besluit niet dat de invloed van de Meditationes weleens overdreven werd; een volledige Middelnederlandse vertaling is niet voorhanden, al neemt men wel aan dat ze zo goed als geheel in Ludolphus' Leven zijn opgenomen (Ons geestelijk erf XXXV (1961) 257). Vgl. evenwel tekst nr 44.

(19) Voor de datering zie Ons geestelijk Erf XVI (1942) 190 en XX (1946) 142. - We nemen deze tekst als nummer op, alsof het Nederlands werk gold. Niet alleen viel de naam van de eigenlijke auteur soms weg, maar de zelfstandige manier waarop vertalers te werk gingen, is een argument om zulks te aanvaarden; bovendien blijkt uit het groot aantal handschriften en drukken hoe populair dit werk in onze gewesten is geweest (tussen 1487 en 1521 werd dit boek een twintigtal keren gedrukt, zegt Indestege, Een Diets gebedenboek, Gent 1961, p. xvi.).

- nr. 6 Als die dienaren niet en wilden breken Jhesus beenen ende de zomige nochtan in twijfele waren van sinen leven, so was daer ter selver tijt een out ridder genaemt longinus die welc blind was of verdonckert van gesichte. Ende om te wetene of Jhesus doot was oft niet so dede hi sijn glavie oft spere die hi in die hant hadde stellen inder rechter side van Jhesus onder die corte ribbe licht seggende: Ic sal u wel seggen of hi doot is oft niet ende leeft hi dat hi terstont doot wesen sal ende stac mettien opwaert in Jhesus gebenedide herte ende dair is terstont uutgeronnen ende gelopen versch bloet ende puer water uutten welken dat haer cracht genomen hebben die sacramenten der heiliger kerken ende een weinich vandien heeft des ridders ogen gheraect ende hi is terstont siende geworden. Ende daer mede was die prophecie vervult die seit si sullen sien in wien si gesteken hebben. Ende so is die ridder longinus van binnen oec verlicht geworden ende heeft in christo gelooft ende namaels vanden apostelen onderwesen so leefdi xxxviij jaren in grooter heilicheit daer na wert hi bisschop ende sterf een heilich martelaer ²⁰.

Hier treffen we voor het eerst het detail aan, dat Longinus noch een soldaat, noch een honderdman is, maar een andere, schier blinde aanwezige bij het kruisgebeuren.

Het volgende leven van Jezus is afkomstig van Johannes Brugman. De leider van de hervorming der Minderbroeders in Nederland en de bekende prediker heeft inderdaad tot vrome overweging en navolging een dergelijke tekst opgesteld onder de titel: *Devote oefeninge der kijnshheit, des middels ende des eynden ons Heren Christi na inholt des Evangelys vergadert.*

Brugman kent niet alleen de Longinustraditie, maar hij hecht ook grote waarde aan de zijdewonde. Het (uitvoerige) fragment dat we hieronder meedelen, mag als een synthese beschouwd worden van gegevens en overwegingen, die op het einde van de 15e eeuw voor een goed deel gemeengoed geworden waren:

- nr. 7 Ten cxxxijn so laet ons sien hoe dat die bose knechten hoer beveil volbrengen, daer se die felle Joden toe gestoket hadden ende Pylatus geerloft, eerst an die moederens ende ten lesten comende tot Jhesum ende hem doot vindende (...) Mer nu laet ons merken, wat daer voer geschiet is den doden lichaem Jhesu gebenedijt. Och het is te vermoeden, dat die verherde, nidighe Joden den ridder of den knecht toestokede uut rechter wreetheit, als die ghene die niet meer quades den ghebenediden Jhesum an en wisten te doen, recht of si daerbi tonen wolden: siet, hi is doot alst schint; siet, wi en moe-

(20) Ludolphus de Saxonia, *Leven ons liefs beeren ihesu Christi*, Antwerpen 1503, cap. xliiii.

ghen an dat morch sijne benen niet comen! Wi willen toemaken enen van Pylatus knechten, dat hi mit enen breiden, scerpen, langen spere sijn siele sueke in dat diepste sijnre borste, opdat wi onsen willen hebben moeghen, ende dat hi ons niet meer en hinder noch en deer; ende wes wi hem niet levendich doen en mochten, dat willen wi hem ten minsten doen in sinen doden lichaem. Och wat gront, och wat hat ende nijt, och wat boesheit! (...) Och het mach wesen dat se den ridder wijsden mit vingeren, waer hi den speer setten solde; want men ghemeenliken secht dattet Longinus was, die cransienich of blint van ghesichte was.

Ten cxxxiiijn so laet ons merken, hoe dat die moegentheit Gods den wredeliken, scandeliken steke verwandelde in groter eeren ende weerdicheit Christi ghebenedijt; want uut dier ghebenedider wonden der siden Christi liep claer bloet ende claer water (...)

Ten cxxxiiiijn laet ons doch averdenken, dat dese wonde was die alrediepste, om een teyken onser verlossenisse te tonen uutwendelike alse van sijnre passien, die hi voer ons geleden heeft; want daer toende hi mede die rechte fonteyne eenre onsprekeliker minnen. Och het is te vermoeden, dat dat herte gheraket was ende yamerlike doerwondet (...) Maer dit en is niet gheschiet sonder diepe verholentheit Gods, dat die ghebenedide side geapent is; want het is recht dat vinster der arke Noe, daer die duve in ende uutvliegen mach, hoer selven te onthouden. Och, siele mijn, vlieget daerin ende maket daerin dine woninghe so bistu bescermt vanden duvel. Item uut der syden is ghelopen die fonteyne der gracien in die heylighe sacramenten; want Sunte Augustinus secht, dat die sacramenten gevlaten sijn uut der syden Christi, slapende anden cruce. Och dat heilige, duerber bloet heeftet al betaelt, dat wi schuldich waren ende veel meer daer toe. Ende dat ghebenedide, claer water heeft ons gewasschen van onser vulnisse der sunden (...)

Ten cxxxviijn laet ons wegghen dit mirakel mit den anderen mirakelen die gheschiet sijn in sijnre glorioser passien; (...) item van Centurio, die een capyteyne was, sprac dat hi die waerachtige Soen Gods waes; (...) ende ten lesten nu van Longinus, den ridder, die sine ghebenedide side apende ende siende gemaket wert, ende leve- daerna heilich ende sterf voer dat ghelove Christi, een waerachtich marteler.

Ten cxxxviijn so laet ons wegen grotelic die leste wonde onder alle die wonden die hi ontfangen hevet; want die scoen staet als een rode rose in onsen oghen. Och Moyses die knecht Gods, sloch den steen inder woestinen ende daer uut vloyeden die wateren overvloedelic, ende dat volc dranc daer af ende die beesten. Mer Longinus, die stolte ridder mit sinen speer, heeft den alreherdesten ende den alrestercsten steen ghesteken, Christum Jhesum, doe hi apende sine side, ende doe terstont daer uut liep water ende bloet, om te laven rechtveerdighen ende sunders, die die genade Godes begerende sijn. O stolte ridder, die ander gate en waren di niet wijt genoech, du mosteste dese wonde noch int leste steken! Och comet alle men-

schen ende drinket nu want die tap is uutghetagen! Och die dore is opgedaen onser lustiger slaepcamer! Ganc in, ghebenediden des Heren! ²¹.

Twee jaar voor de dood van Brugman — hij leefde van ong. 1400 tot 1473 — was Thomas a Kempis gestorven. Voor diens *Orationes et meditationes de vita Christi* neemt men sterke beïnvloeding van Brugman aan. In het tweede deel „*De passione Christi secundum scripta quatuor evangelistarum*” komt volgend hoofdstukje voor: *De dira perforatione sacratissimi lateris domini nostri Jesu post excessum vitae*:

- nr. 8 *Olim siquidem Moyses famulus Domini percussit petram in Eremo et fluxerunt aquae largissimae, bibitque populus et jumenta ejus et cessavit a murmure; sed Longinus, miles strenuus, arrepta lancea in manu sua fortissima percussit petram, cum Christi aperuit dextram, et continuo exivit sanguis et aqua hausitque inde salutis suae sacramenta casta mater Ecclesia. Sicut enim Eva omnium viventium mater est appellata et de costa Adae viri sui formata, ita et sancta militans Ecclesia omnium fidelium mater est nuncupata, et de latere Christi sponsi sui reformata. O magnum et pretiosum Domini mei vulnus, amandum super omnia vulnera, profundissime perforatum, cunctisque fidelibus ad intrandum latissime reseratum* ²².

Dit liefderijk beschouwen van de zijdewonde, te beminnen boven alle andere wonden, zoals Thomas a Kempis ons zopas heeft voorgelaten, kwam al in oudere teksten voor. Er volgt nu een fragment uit een handschrift, uitgegeven door pater Stracke, en waaraan hij de naam gaf van een beknopt Jezus- en Marialeven; ook Longinus komt er terloops in voor:

- nr. 9 *Op dese wonde uus gemynden rustet met vollen betruwen. Doer die open poerte die longinus maecte, ganc in dat doerwonde herte jhesu, want het is die wiel der minnen, die slaepcamer der weelden, dat beddeken der rusten, die ghenoechlike rosier* ²³

(20) W. Moll, *Job Brugman*, II p. 380-383; over Brugman zie ook W. Schmitz, *Het aandeel van de Minderbroeders in onze Middelnederlandse literatuur*, Nijmegen (1936) p. 19-28).

(22) Thomas a Kempis, *Meditationes de vita et passione domini nostri Jesu Christi*, Brugis 1903, deel II, p. 118-119 of in de *Opera omnia*, bezorgd door M.J. Pohl, Freiburg i.Br. 1902-1921, deel V p. 196. - Wat Van Mierlo in *Geschiedenis* II, p. 308 vermeldt als *De vita et beneficiis Salvatoris Jesu Christi*, is eigenlijk het eerste deel van de *Orationes et meditationes de vita Christi*, waarvan het tweede deel dan heet: *De passione Christi, secundum scripta quatuor Evangelistarum* (blijkens Pohl)

(23) D. Stracke in *Ons geestelijk erf* (1940) 325; handschrift uit laatste kwart 14e eeuw.

„Den bouc van ons heren levenc” is de titel van een handschrift uit de stadsbibliotheek te Brugge; het dateert uit 1487 en is afkomstig uit de abdij van Oudenburg. Het bevat volgende Longinus-passage:

nr. 10 O soete Jhesus ende over een wile so quam daer die blende longius met eenen grooten speere ende deden stellen in huwe rechter syde recht neffens huwer herten, ende stacse in huwe heleghe herte so dat huwe precieuse herte bloet ende dat suvere water neffens den speere neder ran toot up syne handen. O longius ghebenedyt so moeti syn. Want ghy hebt ons gheopent die fonteyne der ewigher salichede. O bedructe moeder, als ghy dat saecht...²⁴

Voor het volgende leven van Jezus moeten we een vrij grote sprong in de tijd maken, maar toch sluit het duidelijk bij de traditie aan. We doelen nl. op een berijming van het leven en de dood van Christus, van 1694, van de hand van Michiel de Swaen, prince der Redenrijke gilde tot Duynerke. Het verhaal van Longinus is bij hem als volgt:

nr. 11 Ik sie de beenderen der moordenaeren breken;
 ik sie de krijgslie met gelijke vreedheyt spoen,
 om 't selve aen het weerdig lijf van mijnen Godt te doen:
 dog, soo sij naer hem toe met sulck een opset treden,
 sij staken hun besluyt, hem vindend overleden.
 Maer eenen uyt den hoop drijft, vol van rasernij,
 een lancie, scherp van stael, door sijne rechte zij.
 Dat bloedig moordtuyg had hem nouwelijcx doorsteken,
 of daedlijk komt er bloed met water nederleken;
 den ruyter voelt daer med' besproeyen sijn gesicht,
 en vind sijn oog, te voor schier blind, nu g'heel verlicht.
 So ras hij meerder glans gewaer word in sijn ogen,
 sijn siel word onverwacht door klaerheyt opgetoogen;
 en t'wijl uytwendig hem verschijnt een schoonder dag,
 hij siet inwendig ook, hetgeen hij nimmer sag.
 Hij siet uyt dese Zijd', door sijn bedrijf, wijd open
 twee beken van genad' en liefde nederlopen;
 hij siet, dat midden in dien bloet- en watervliet
 de waere Godheyt self haer sonne-straelen schiet (...)
 Geluckigen Romeyn! wie onder al de menschen
 soud naer sulck een jonst niet snaken ende wenschen?
 Op eenen oogenblik in 't hert te sijn verlicht,
 op eenen oogenblik te kennen 't eeuwig licht²⁵.

(24) Stadsbib. Brugge, hs. 408, f° 75 v°; omzetting in modern Nederlands bij G. Kanters, *De godsvrucht tot het H. Hart*, 3 delen, Brugge 1929-31, deel I, p. 133.

(25) M. de Swaen, *Het leven en de dood van onsen Saligmaker Jesus Christus*, Brugge 1767, p. 162.

D. *Passies*.

De passie, het dramatische einde van Jezus' leven, werd ook afzonderlijk beschreven, zodat er de volle klemtoon kon op vallen. In zijn kroniek van St.-Riquier, Ponthieu, heeft Hariulfus een catalogus van de boekerij van het klooster opgenomen, waarin te midden van allerlei Latijnse werken, merkwaardig genoeg een Dietse passie vermeld wordt, de „*Passio domini in theodisco et in latino, qui sunt vi libri*”²⁶. Deze wel zeer vroege verwijzing naar een Nederlands passieverhaal (9e eeuw) opent ons de weg naar werken, waarvan we niet alleen de titel, maar ook de tekst hebben bewaard en die ons weer eens bewijzen hoezeer de middeleeuwer met het geweldige lijden van de Verlosser heeft meegevoeld.

Een handschrift uit Karlsruhe uit de 14e eeuw is ons bekend onder de naam „*Dat lijden ende die passie ons heren Jesu Christi*”. Blijkens de inleiding werden niet alleen de gegevens van de vier evangelisten gebruikt, maar ook apocriefe werken dienden bij de samenstelling van de tekst. Zowel over de centurio als over de soldaat van de lanssteek is de schrijver nogal uitvoerig :

nr. 12 Hier beghint dat lyden ende die passie ons heren Jhesu Christi ende die teykenen ende die Miraculen die Hy dede nae dien dat Hy ghecruust was alsoe die vier Evangelisten bescreven hebben ende Joseph van Aromathia ende Nycodemus getughet hebben, gelikerwys als sy selver gesien hebben ende gehoert.

... doe gaf hi sinen gheest. Ende die ridder, die Centurio hiete, die hoerde mitten oren buten dat Jhesus so sterclike riep, ende hi wert bedroeft in synre herten van binnen van sware liden dat hi an Jhesum sach, want hi daer bi bekeerde ende seide: Waerlike, dat is die gods zoen. Want doe Centurio hoerde, dat Jhesus al roepende den gheest gaf, doe geloefde hi in hem, want ander menschen als si sterven, niet spreken en mogen (...)

ende doe si sagen dat hi ymmer wel doot was, so en braken si sine beenen niet, mer een ander ridder, die Longinus hiete, die doe noch blint was ende daer nae ons heren vriend werd ende hi sterf een heylich martelaer. Dese ridder die nam een speer ende stacken onder die corte ribben in die side ons heren Jhesu Christi ende dair liep uut water ende bloet langes den spere tot up Longinus hant, ende hi streec dat op syn ogen ende hi wert siende mitten ogen van buten ende mitter herten van binnen die pine ons liefs heren. Ende doe hi Jhesus herte up dede, dat was die doere des levens, ende daer uut vloeyden die sacramenten der heiliger kercken ons tot eenre groter salicheit (...) Ende Longinus dese ridder ghinc

(26) Van Mierlo, *Geschiedenis I*, p. 46.

in die stat, ende seide den volc wat hem van Jhesu die zoen gods gesciet was, hoe hi siende geworden waer ²⁷.

Deze redactie (of haar prototype) moet wel zeer produktief geweest zijn; in elk geval komt het relaas van de zo pas vermelde gebeurtenissen op nagenoeg identieke wijze in verschillende passieverhalen terug ²⁸.

Een andere, haast even persoonlijke inkleding brengt ons een passie uit dezelfde tijd — 14e eeuw — en bewaard in een handschrift van de universiteitsbibliotheek te Leiden :

nr. 13 ende ondersochten of hi oec doot was. Ende clommen op ende naere daer aen. Die een riep hi is warechtich doot, dat hebdi aen die wonderlike teykenen wel gesien doen hi sijnen geest gaf. Die ander seghde wi sorgen dat hi noch leeft ende dat hyt al met tovernien heeft gedaen dat werck dat hier geschiet is; hi sal syn siele verbergen wi en willen hem niet afdoen mer wi sullen syn siel gaen sueken. Doen stont daer beneden dat cruce een ridder die Longinus hiet, die blynt was ende dede syn speer setten aen die rechter syde ons heren ende stack daer in. Te hant vloyde daer uut water ende bloet. Als die ridder dat speer weder uut toech soe liep dat bloet dat speer neder op Longinus handen. Ende van onversienicheit bestreeck hi daer mede syn ogen. Ende wart ter stont siende roepende met luder stemmen myn quade herte woude hem wreken aenden goedertieren Jhesu ende het is mi commen tot salicheit, want syn heilige bloet heeft opgedaen myn blynde ogen. Ende hi sach op ende sach Jhesum boven hem hangen ende geloefden volcomelyc in Jhesum. Ende gelyc dat speer dat herte ons here heeft doerwont, alsoe doerstac dat speer met groter wreedheit dat herte ende die edel siel van Maria synre alre liefste moeder ²⁹.

Hoe raak werd het soldatenvolk getypeerd en hoe treedt uit die enkele trekken de tijdgeest naar voor!

Veel traditioneler is het laatste hoofdstuk van een passie van ong. 1400, hier overgeschreven in een moderne omzetting. In de evangelietekst wordt de naam Longinus gewoon ingeschoven en bij

(27) *Dat lyden ende die passie ons heren Jhesu Christi*, uitgave A. Holder, Groningen 1877, p. 1 en 45-47.

(28) Vrijwel dezelfde Longinuspassage komt in elk geval terug in Hier beghint dat liden ende passie ons heeren Jhesu Christi, gaande van f° 104 tot 217 in hs. 1417, getijdenboek uit 15e eeuw, Plantijn-Moretusmus. Antwerpen; Die passie ons liefs heere Jhesu Christi ende verrisenisse, met figuren, een mooie druk van 1500, Antwerpen; een druk van 1510 Tantwerpen (Henrick Eckert) waarvan in de Kon. Bib. te Brussel het titelblad ontbreekt, maar die genoemd wordt Oeffening der passien; Die passie ons liefs heeren Jesu Christi, Antwerpen 1548.

(29) hs. 311, een passieboek uit de 14e eeuw, univ. bib. Leiden f° 457 v°. - Deels komt deze tekst ook voor bij Kanters, *De godsvrucht* III, p. 48.

de commentaar vinden we een aantal uitbreidingen, die in de middeleeuwen gemeengoed geworden waren :

nr. 14 Als zij zagen dat Jezus dood was, lieten zij zijn beenderen ongedeerd; maar een der krijgsknechten, Longinus, doorstak met een lans zijn zijde en terstond vloeide er bloed en water uit...

Van deze lans kunnen we merkkelijk leren, zij heeft de zijde van Christus geopend, betogende dat ons daar geopend is de deur des levens; want de wonde der heiliger zijde is de bron der heiliger sacramenten, zonder dewelke wij niet en mogen komen ten eeuwigen leven ³⁰.

Met de opkomst van de boekdrukkunst zal het aantal passies gevoelig vermeerderen.

In „Een boecxke van devocien gheheeten de neghen couden”, dat waarschijnlijk in 1529 te Delft werd gedrukt, komen dan niet alleen „de neghen couden” voor, maar ook een passie met als titel : Vanden liden ons liefs heren Jhesu Christi. De Longinuspassage is er als volgt :

nr. 15 Merct hoe comen die ridders aen dat cruce ende willen hem sijne beenen breken ende vinden hem doot. Ende op dat si des seker waren so nam longinus sijn speer dat gruwelic ende breet was ende stack hem dat in sijn side tot in sijn godlike minlijcke herte daer uut liep water ende bloet in afwassinghe onser sielen. O sondaer, mercket wat liefde wert di ghetoeent ³¹.

In een Brugs drukwerk, waarschijnlijk van 1540, wordt Longinus nogmaals vermeld :

nr. 16 Hierna hebben die Jueden begheert van Pilatus want het een groten hoochtijd van Paesschen was ende onbehoorlic dat iement dood ant cruce soude blijven hanghen. Ziende dat Jesus dood was ende van den dienaer gheuoemt longinus was met een lancia die rechter zijde Christi duersteken ende terstond vloeyde daer bloed ende water uut. O hoe vele menschen vint men die ghelic die Jueden noch Christum crucen ende dooden met dootzonden ³².

(30) J. Valckenaere, *Passiebloemen, een oefening van het lijden, omgezet uit een bs. van 1400*, Gent 1898, p. 56. De oorspronkelijke tekst heb ik niet teruggevonden.

(31) Een boecxke van devocien, gheheeten de neghen couden, s.l., s.d. (Delft 1529?) f° 59 v°. Kanters, *De godsvrucht* I, p. 184 heeft een gelijkaardige tekst in modern Nederlands omgezet uit een boekje met dezelfde titel uit de provinciale bib. te 's Hertogenbos en daterend van 1600.

(32) Dit is een zeer schoone en devote oeffeninghe vander passien ons liefs heeren Jhesu Christi, Brugge (1540).

Een „minnelijcke tsamensprekinghe des bruydegoms der sielen en zijner bruyt” in „Het hofken van devocien” van 1546, is eigenlijk een uitgebreide passie, waarin Longinus eveneens ter sprake komt :

nr. 17 ende ghi sonne der gerechticheit zijt al te male verduystert. Dat fundament der heylicher kercken ende die edel hoecksteen is altemale doorhouwen met die ridderlike speer doen longinus dat minnende hert doorstac. O liefde des vaders, o minne des soons, o goedertierenheit des heilighen gheests hoe soetelic hebdi gewracht doen de gene hem selven eenen toeganc maecte te comen tot u die met booser herten in u minnende herte stac. Ghi hebt hem te drincken gegeven water der genaden ende bloet der minnen daer hi so droncken af wert dat hy riep: waerlic ghi zijt die sone gods. Ic dancke u hemelsche vader ³³.

Tien jaar later werd te Antwerpen een passie gedrukt, nl. Een sonderlinghe uutvercoren salighe oeffeninghe der gantscher passien ons heren, waaruit we volgende tekst losmaakten :

nr. 18 O bloedighe Jesu, dit doet mij arme sondighe mensche tot u vlien, ich wil vlien totten gulden berch, tot die duere des eewighen levens die ons longinus gheopent heeft opten goeden vrijdach, daer wil ick mij in verberghen voor alle schadelijcke becoringhen, want wat siecke menschen die hier in comen si sullen gesont werden ³⁴.

Men ziet het, beschouwingen naar aanleiding van de passie nemen stilaan de plaats van het eigenlijke passieverhaal in. Wij geven nog twee voorbeelden uit latere eeuwen, een uit de 17e en een uit de 18e eeuw, waarin we toch telkens weer Longinus terugvinden.

J. Waersegger, beter bekend onder de naam Jacobus a passione Domini, gaf in 1678 zijn Filius patiens et mater compatiens uit ; daarin bekijkt deze karmeliet het lijden vanuit het standpunt van de Zoon en van de Moeder. Ook hij kent Longinus :

nr. 19 „sed unus militum latus ejus aperuit”, sic bis in corde fuit transfixus, semel per Longini lanceam, atque iterum per amoris sagittam. O lancea! cur non compugnis pectus meum? O plagae! cur affectum meum non vulneras amore? O aqua! cur oculos meos non excavas lacrymis? O sanguis! cur animam meam non facis reviviscere in Jesu meo? (...) Et heu, quam multi reperiuntur hodie milites cum Longino, pauci vero cum Christo... ³⁵.

(33) Het hofken van devocien, inhoudende hoemen devotelijc misse hooren sal, enz., Thantwerpen, 1546.

(34) Een sonderlinghe uutvercoren salighe oeffeninghe der gantscher passien ons heeren, Tantwerpen 1574 f° 35 v°. Vgl. de omzetting bij Kanters, *De godsvrucht* I, p. 221.

(35) Jacobus a passione domini (J. Waersegger), Filius patiens et mater compa-

In 1725 verschenen de Meditatiën op het lijden, van L. Meyere, een boek van 450 bladzijden in verband met de passie. Wat nu volgt zegt de schrijver naar aanleiding van het vers van Johannes over de lanssteek :

nr.20 O verdenckt, o christene ziele, hoe dat een van de ruyters (waerschijnlijk om een eynde te maken aen alle syne tormenten) de zijde van Jesus met sijne lancia geopent heeft, niet wetende dat hij van nu af overleden was. Wat hier van is ofte niet, ende hoedanighe meyninge dat Longinus hier in gehadt heeft ofte niet: hij heeft qualijck gedaen met de zijde van Jesus door sijne lancia te doorsteken (...)

Want dese geopende zijde van Jesus (...) moet dienen tot eene buyse door dewelcke uyt dat goddelijck herte tot ons vloeyen de waeteren van genaede ende barmherticheydt ende van Godts gratie

Verdenckt (...) hoe dat uyt de zijde van Jesus (soo haest als sij door de lancia van Longinus geopent is) bloedt ende water gevloeyt is ³⁶.

E. Passiegetijden.

De teksten, die we in de volgende bladzijden verzamelden, hebben dit gemeen dat ze het lijdensverhaal over verschillende delen spreiden en aan die verdeling en evt. aan de delen zelf eigen namen geven. Men zou ze gerust eveneens passies kunnen noemen als in het vorige onderdeel ; ze zijn er alleen formeel van onderscheiden.

Vrijwel alle tot nu toe bekende vormen van passie-oefeningen zullen hier met Longinusvoorbeelden aan de beurt komen. Vooreerst houden we ons evenwel bezig met de belangrijkste groep met een spreiding over zeven verhaaldelen, genoemd naar de kerkelijke getijden en bekend onder de namen „de zeven getijden” of „de getijden der passie”.

Deze „zeven getijden” vormen niet alleen de belangrijkste groep in de passie-oefeningen, ze zijn ook de oudste en de meest bekende. Men verwijst gewoonlijk naar „De Meditatione passionis Christi per septem diei horas libellus” van Venerabilis Beda (673-735) als naar het oudste voorbeeld ³⁷. Daarnaast plaatsen we reeds

tiens, sive Christi Domini nostri passio et beatae Virginis Mariae parallela Compassio, Utrajecti 1678 p. 374 en 377. Een deeltje van nr. 19 in vertaling bij Kanters, *De godsvrucht* I, p. 307.

(36) L. Meyere, *Meditatiën op het geheel lijden van Christus, bij een vergadert uyt de vier Evangelisten, vermengelt met veele schoone zedelijke lessen*, Gent 1725, p. 425.

(37) P.L. Migne, deel 94, p. 561-7. Zie ook *Ons geestelijk erf XVI* (1942) p. 186-189.

eerder vermelde werken als de *Meditationes vitae Christi* van pseudo-Bonaventura, waarvan de gehele stof over de zeven dagen van de week is verdeeld, en die van de vrijdag bovendien over de zeven uren der kerkelijke getijden; van Bonaventura kennen we daarenboven nog een korter lijdensverhaal, afgewisseld met hymnen, psalmen en gebeden, en ingedeeld naar de kerkelijke gebedsstonden, onder de titel: *De passione dominica officium*³⁸. Ook Ludolphus Saxonis, *Vita Jesu Christi*, splitst de lijdensstof, vanaf het 58e hoofdstuk van het *Pars secunda*, volgens de canonieke uren en Jordanus van Quedlinburg gebruikt dezelfde indeling in zijn *Meditationes de passione Christi*; deze Jordanus leefde van ong. 1299 tot 1380³⁹.

Hoezeer die benamingen in onze middeleeuwen gemeengoed waren⁴⁰ blijkt al uit de zeer talrijke Nederlandse passie-oefeningen onder die naam, maar ook uit voorbeelden van kleine feiten als het volgende (uit de instellingsbrief van de kamer van het Heilig Kruis te Kortrijk in 1514): „de welcke guldebroeders doen jaerlycx singhen seven missen solemnellyck met diakenen en subdiakenen, ter eeren der passien ende seven ghetyden ons heren”⁴¹.

Het lijdensverhaal, evt. aangevuld met overwegingen en aansporingen, wordt dus gelezen „te mettentide, te priemtide, te terciën, te sexten, te noenen, te vespertide, als men completen secht”. Dergelijke reeksen oefeningen zijn evenwel erg ongelijk van lengte, sommige niet eens langer dan enkele strofen. Het verhaal van de lanssteek, en dus bij geval van Longinus, moeten we nu eens bij de nonen, dan bij de vespers zoeken, soms ook elders⁴².

Een vroege verspreider van dit gebruik is wel geweest de *Speculum humanae salvationis*, rond 1325 door een Duits dominicaan geschreven; het werk was eveneens zeer geliefd in de Nederlanden en we bezitten een vertaling door een Westvlaming, waarvan het handschrift al tot het midden van de 14e eeuw teruggaat.

In hoofdstuk XLIII van deze *Spiegel* der menscheliker behoudensse blijft de auteur vrij lang stilstaan bij deze zeven delen van Christus' lijden. „Te noene tijt” lezen we:

(38) Bonaventura, *Opera omnia* XIV, p. 155-161.

(39) R. Lievens, *Jordanus van Quedlinburg in de Nederlanden*, Gent 1958, p. 13-14.

(40) Men houde er natuurlijk ook rekening mee, dat het gemeenschapsleven in de middeleeuwen naar deze canonieke uren verliep; vgl. E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen 1960, p. 16.

(41) Belgisch museum III (1839) 6.

(42) Voor de gewone spreiding van het lijdensverhaal over de uren zie M. Meertens, *De godsvrucht* I, p. 149.

- nr. 21 Daer na bevaelde uwen vader
 uwen gheest ende liet tleven
 ende hebt u dus ter doot ghegheven.
 Daer na quam een ridder blent
 die longius hiet, es mi bekent,
 ende stac in dine helighe zide
 met ere glavie ene wonde wide,
 ende heift alse in waerre woort
 dyn ghebenedide herte dorboort,
 ute welke wonde dat doe woet
 beede water ende ooc bloet
 te gader, alsoot was anschine
 tonser ziele medicine.
 Alle creaturen sceenen te liden
 met dynre passien tien tiden
 ende sceenen droevende mede
 om dine grote pijnlijchede.
 Die zonne liet haer scijnen staen
 die steenen cloven zonder waen
 die erde bevede tier tijt ⁴³

Longinus wordt, eveneens „te noenen”, vermeld in een aan Jan van Hulst toegeschreven gedicht „Het lyden Christi” uit het Gruuthusehandschrift (einde 14e eeuw) :

- nr. 22 Hier na cam met groten ghere
 die blende jode metten spere,
 daer hi u naer int herte stac,
 daer water ende bloet uut sac.
 Dat heliche water ende dat bloet
 up des blenden oghe ontstoet
 daer hi de blentheit mede verdreef
 ende eweliker ziende bleef ⁴⁴

Het zg. Hulthemse handschrift van het begin der 15e eeuw bevat vier achtereenvolgende passiegetijden en in twee daarvan treffen we Longinus aan. In tegenstelling met de drie andere draagt het eerste en uitvoerigste (389 verzen) de getijdenindeling niet in zijn titel ; in de literatuur staat het bekend als „Ons liefs heren passie”. Volgens de tekst wordt Longinus door medelijden bewogen en hij steekt Christus in Zijn zijde om Zijn lijden te verkorten :

(43) L.M. Daniëls, *De spiegel der menscheliker behoudenisse*, Tielt 1949, p. 257, v. 156-175.

(44) Oudvlaemsche liederen en andere gedichten der XIVe en XVe eeuwen, Gent 1849, p. 46.

nr. 23 Te middaghe namen si hem saen
 ende ghinghene aen een cruce slaen (...)
 Een ridder quam te dien stonden.
 Wildi sinen name weten?
 Longius was hi gheheten.
 Hi horden anden cruce carmen
 ende hem began sijns tonfarmen,
 hi hadde sijns groten ghere
 ende stackene met enen spere,
 dat verscudde die sterken boem;
 die selve ridder naems goem
 ende gheraectene in sijn herte.
 Daer doghe Onse Here grote smerte.
 Dat bloet ran uut siere ziden.
 Die selve riddere began te verbliden
 ende strect an sine oghen mettien,
 want hi noyt en hadde ghesien,
 ende ontdede sine oghen
 hem ontfarmde Ons Heren doghen.
 Alsoe dit die scaker sach
 die daer opten selven dach
 was ghecrust met Onsen Here,
 riep hi utermate sere: ...⁴⁵

Het tweede heet „Die VII ghetiden van onsen Here”. Het is ingedeeld in negen strofen van zeven regels; de zevende strofe luidt aldus:

nr. 24 Te noenen sturf god ende versciet.
 Doe riep hi jammerlike:
 „Vader, enne verghet mijns niet,
 daer ghi sijt in u rike!”
 Doen Longius sijn herte doerstiet
 verginct der sonnen blike
 oec beefde doe al erterike⁴⁶.

In een getijdenboek van de 15e eeuw dragen de getijden der passie de naam: Een sonderlinghe devote oefeninghe van dat lijden Ons Heeren. Het lijden wordt hier gezien met de Moeder van Smarten:

nr. 25 Te noene.
 O devote siele (...) vueghe di bi haer (die bedruckde moeder Ma-

(45) N. de Pauw, *Middelnederlandse gedichten en fragmenten*, 2 delen, Gent 1893-97; I, p. 51-52.

(46) De Pauw, *Middelndl. gedichten* I, p. 67.

ria) onder dat cruce ende medelijt met haer, want sie is bi na doot van rouwen; want doen sy sach haer lieve kint sterven, bleef in haer bi na gheenen gheest; want dat sweert der rouwen doersneet haer ende sonderlinghe wert dat verswaert doen die ridder Longinus syn herte doerstac, daer water ende bloet utliep daer wy alle mede ghereynicht syn; daer om maect dyn woninghe in deser fonteynen ende blyft hierby mit dinen ghedachten ⁴⁷.

Een passie-overzicht in zeven alinea's vindt men in een Limburgs gebedenboek onder de woorden: Dit syn suverlike getyden vander passien ons heren. Elke alinea wordt gevolgd door Pater noster. We schrijven de voorlaatste alinea over:

nr. 26 O lieve here jhesus xriste. Om dat gy te vesper tyt mitten speer doerwont wortste vanden rydder longynus ende in uwer moeder schoot alle bebloet wordeste gelecht. Alsoe coemt my met uwer liever moeder te hulpen op dat ic in abrams schoet coemen moet nae desen ellendigen leven. Amen. Pater noster ⁴⁸.

In menig opzicht staat de volgende tekst in tegenstelling tot de vorige. De beknoptheid maakt plaats voor uitvoerigheid en zin voor detail; hoe levendig en schilderachtig is het verhaal; hoe menselijk de verhouding en de dialoog. De tekst is ontleend aan een handschrift uit de 15e eeuw, nu in de Kon. Bibliotheek te Brussel:

nr. 27 Te noenen.

ende in dier selver uren brac dat herte christi (...) ende die erde bevede. Ende die steen spleet daer dat cruce inne stont ende die omganc inden tempel scoorde (...) Toe sagen si op christum ende saghen dat hem die mont ende die ogen stonden open sonder wiken. Ende spraken hy levet noch ende hy verhout hem, wat selen wi doen. Doen sprac een: wi selenen steken doer sine side, soe selen wi wel sien ochte hy hem iet beweegt. Dat en wou de haerre en geen doen; doen was daer een blint man geleit die horen woude vanden wonderen dat daer aen christo gewracht was, want hy en mochs niet gesien ende doen hy die redene onder hem lieden hoorde doen bat hy dat men hem gawe een speere. Ende hy ginc naerre den steene daer dat cruce in stont ende bat dat men hem dat speer sette op christus side daer die twee nederste rebben syn recht jeghen therte ende hy stac dat speere met felheit syns harten soe dat christus side crakede vander droecheit syns lyfs ende geraecte den ghebenediden lichaem in die ghebenedide rechterside christi alsoe dat alle dat

(47) Deze oefening bevindt zich in hs. 1417 van Plantijn-Moretusmus. te Antwerpen, f° 64; men kan de tekst ook lezen bij Kanters, *De godsvrucht* III, p. 57. In een facsimile uitgave Antwerpen (1510?) onder de titel „Die VII getiden op die passie ons heeren” komt dezelfde tekst ook voor.

(48) Fl. Prims, *Een Limburgs gebedenboek uit de XVe eeuw*, Gent, 1926, p. 89.

bloet ende vuchticheit dat hem onthouden hadde omtrent christus herte. Dat gaf eene grote vlucht ende scoet ter wonden weert uut alsoe dat neven den spere ran den riddere op syn hant. Doen streec hy dat bloet in syn oghen ende hi wert siende ende doen sach hy opwaert ende sach christum boven hem hanghen ende doen werden hem die inwendighen oghen opgedaen ende doen riep hy met luder stemmen ende sprac: o wi mine quade felle herten dat hem wreken woude aenden dooden lichaeme christi, hoe es mi dat te groter salicheit comen. Want syn heilsaem bloet heeft mi blinde mensche siende gemaect ende syn doode herte heeft myn doode herte levende gemaect. Ende ic kinne dat sine godheit verdreven heeft mine quaetheit ⁴⁹.

De opvallende gelijkenis tussen deze en volgende tekst moet doen besluiten tot afhankelijkheid van elkaar, of beter wellicht tot afhankelijkheid van een gemeenschappelijk model. Toch is het verschil m.i. duidelijk genoeg om ze allebei onder een apart nummer onder te brengen. Het gaat hier om een handschrift van het einde van de 15e eeuw, uitgegeven door pater Stracke. Naar het einde toe van een lange meditatie te noemen en nadat Jezus de geest heeft gegeven, vervolgt de tekst :

nr. 28 Och als onse lieve heere aldus deerlic hinc, ende sy saghen sijnen soeten mont open staen, doe riep dat quade volc hij leeft noch, wat sullen wij hem doen dat hij wederhaut hem. Doe seide daer een wij sullen hem steken in sijn side, so sullen wij wel sien oft hij noch leeft, ende dat en wilde niemant doen, maer daer was een blent rudder met commen om te hoerene vanden wonderen van jhesus doot. Doe dit de rudder hoerde onder hem lieden so bat hij dat men hem een speere gawe in sijn hant ende dat men se sette up sijn rechter side, tusschen sijn twee curte rebben, recht ieghen sijn herte. Doe stac hij met groeter cracht die groete grove speer duer de heleghe rechter side ons liefs heere so seere datse craecte van droecheit. Als sinte bernaert seit dat dat helich lichaem ons liefs heeren hinc al verdroecht ant cruce. Want hi hinc drie hueren levende ende drie hueren doot an thelich cruce hoeghe in de lucht ende in den wint in die zeere caude hare ende die rudder duerstac oec dat heleghe herte ons heeren. Als bernardus seit so ghinc die speere metten pointe in midden duer therte ons heeren. Ende als longius die speere huut trac, doe quam alle die vuchticheit die haer onthouden hadde in dat helich herte oft daer omtrent. Dat gaf een groet druusteghe huutvloet duer die heleghe rechter side al die spere neder tot sinen handen, ende hi streec up sijn oeghen ende ter stont wart hij siende, ende hij

(49) hs. 3014 Kon. Bib. Brussel f° 209 v°, 217-219 ; een klein gedeelte van deze tekst ook bij Kanters, *De godsvrucht III*, p. 62.

gheloefde an onsen heere ende riep met luder stemmen. Och mijn quade herte wilde oec wreken an onsen here ende het es mij tot groeter salicheit commen want sijn helich heetsaem bloet heeft mijn blende oeghen open ghedaen ende siende ghemaect ende sijn helich herte heeft mijn herte int ghelove ghetrocken ende sijn goetheit heeft mij verwonnen mijn quaetheit ende sijn helich water ende bloet scoet oec neder lancs sijnen helegghen bloedegghen lichaem ende lancs dat helich cruce up den berch neder ende maecte een groete gote nederwaert van den berghe xv voeten verre van den cruce. Och daer ontliep hem alle die vuchticheit dat hij niet een druepel bloets of vuchticheit in sijn helech lichaem behilt. Als bernardus seit. Ons lieve heere hadde ons moghen verlossen met een druepel bloets maer sijn minne was so groet dat hij een druepel bloets niet en wilde behouden (...) Och als alle dese dinghen vanden doet ons liefs heeren vulhent waren ende alle die teekenen ghesciet waren, doe sprac centurio dits warachtelic de gods sone ende daer wasser vele die tot kennessen quamen ende bekeerden ende sloughen voer haer borst ende spraken wij hebben groetelic mesdan ende sij keerden weder tot jherusalem⁵⁰.

Dat deze zeven getijden ook in druk zouden verschijnen, lag voor de hand. In het begin van de 16e eeuw verscheen een boekje onder de titel : Dit syn die VII getiden der passien ons heeren. De lanssteek en Longinus vinden we eveneens vermeld :

nr. 29 ad vesperam

Ach wat siddering en angst, o moeder, hebt gij gehad, toen gij zaagt dat Longinus een speer nam en het Hart van uw enige Zoon doorstak, waaruit bloed en water vloeiden, ten bewijze der allerhoogste liefde⁵¹.

Uitvoeriger is de Longinustekst in een werkje uit diezelfde periode en bekend als Fasciculus Myrrae. De eerste uitgave in 1517 werd te Leiden gedrukt en de auteur is in elk geval een minderbroeder. Het boekje is in de Nederlanden werkelijk populair geweest. Volgend fragment is ontleend aan het vijfde biduur, te vespertijd :

nr. 30 Ende de ridders, dat is Pilatus knechten quamen opten berch van calvariën ende sagen die moordenaers noch leven, so hebben si haer beenen gebroken. Ende doen si tot Jhesum quamen sagen si dat hi doot was (want hi meer pinen geleden hadde dan die ander, of dat

(50) D. Stracke, *Een brokstuk uit de passie des Heren*, Ons geestelijk erf, XI (1937) 178. Blijkens de omzetting van Kanters, *De godsvrucht* I, p. 202-204 vindt men dezelfde tekst in een druk van de 16e eeuw „Een devote oefeninghe vander passien ons liefs heren, gestelt up die seven ghetiden van den tijd”.

(51) Dit syn die seven getyden der passien ons heren met die seven ween onser vrouwen, Delft 1510(?), meegedeeld naar Kanters, *De godsvrucht* I, p. 180.

in zyn macht was, te sterven als hi wilde), so en braken si zijn beenen niet, mer opdat si verzekert zijn souden van zyn doot, soe was daer een ridder, genaemt Longinus, ende om die Joden te behagen, nam hi een speer ende opende Jhesus rechter side ende stac hem in zyn gebenedijt herte, niet tussen die ribben, mer onder de corte ribben, so dat de spere in Jhesus lichaem ginc twe palmen breed, want hadde hi hem tusscen de ribben gesteken (also men maelt), de spere moeste gebroken hebben of de ribbe ende dit mocht niet zyn, omdat gepropheeteert was in figuren, want van dat paeschlam datsi eens tsiaers aten, was geboden dat si daer af niet een been breken en mosten. Ende terstont is daer uut gelopen bloet ende water; bloet in enen scat onser verlossinghe als S. Peter seit: ghi en zijt niet verlost met verganclic gout ende silver, maer met dat costelic bloet des onbevleeten lams Jhesu Christi; water in een reininge ende afwasscinge onser sonden als de propheet Ezechiël spreect in den persoon gods seggende: Ic sal over u storten reyn water ende ghi sult gesuyvert worden van al u vlekken ende onreynheden. Ende die de spere in Jhesus stac was bina blind ende dbloet liep bi die spere neder aen zyn handen, ende hi streec dat onwetende aen zyn ooghen ende wert siende. Dese ridder wert gelovich ende wert na vanden apostelen gedoopt ende int gelove geleert ende leefde noch xxxvij jaer in sware penitencie ende wert daerna bisscop van Capadocien inde stat van Cesarea ende sterf een martelaer voer theilich gelove. Die dit gesien heeft gevet getuge ende zyn getuichnis is waer. Dit is al gesciet opdat vervult soude worden die scripture ⁵².

Uit dezelfde geestelijke orde komt de auteur van het volgende boekje dat we willen vermelden. Martijn van der Goude was inderdaad gardiaan van de Minderbroeders te Delft; van hem verscheen rond 1520 een „Devoet boecxken”, dat verschillende passie-oefeningen bevat. In één daarvan, de zeven getijden, ontmoeten we, eerder toevallig eigenlijk, Longinus, nl. reeds te tercie tijd; in de volgende gebedsuren is er van hem geen sprake meer, ook niet daar, waar we hem zo vaak al gevonden hebben. De gehele tekst van deze gebedsstonde laten we hier volgen, omwille van de felle wijze waarop de Joden gehekeld worden:

nr. 31 O here Jhesu Christe levendige gods sone die u om die verlossinge der werelt hebste laten besnijden vanden joden verstoten van judas verraden ende vercoft ghebonden ende als een onnosel lam ter offer-

(52) Vgl. Stracke in *Ons geestelijk erf* XVI (1942) 291 en Schmitz, *Het aandeel van de Minderbroeders*, p. 60-62. Dr. W. van Eeghem schrijft het werk toe aan Dieric van Munster, in *De Brusselse Post* IX (1959) juli, p. 2, waaraan we de tekst ontleenden. - Vrijwel woordelijk lezen we deze passage in een druk van de Univ. Bib. te Gent, waarvan het titelblad ontbreekt, maar dat er bekend staat als „Een goede oefeninghe van den leven ons heren”; ook de datering ervan (1498) zal dus wellicht moeten herzien worden.

hande gheleyt voer dye tegenwoerdicheyt van Annas Cayphas Pylatus ende Herodes daer ghi valschelijcken voer sijt beloghen, uitgegheghen ende verbonden, een purperen cleet aengehadt in een bespottighe waer op die joden ghedobbelt hebben met roeden gheslaghen een riet hebbende in u hant ende des ghelijce in uwen hals ende in uwe ghebenedide aensicht met die speer van longinus doersteken bespogen ende ghecroent ende veel ander spijs aengegaen. Inden cruce opgheheven geblasphemeert vanden moerdnaer ende anderen ioden galle ende edick ghedroncken ende den alderschandelijcsten doot gestorven. O lieve heere Jhesu Christe wilt mi doch doer al u heylighe pinen welcker ick nu ghedachtich ben verlossen van alle pijn der hellen. Ende wilt mij arme sondige mensche brengen daer ghi gebracht hebt den moerdnaer die mit u gecruyst wert ende nu met u leeft inder ewicheit. Amen ⁵³.

Een andere bekende schrijver van die tijd was Frans Vervoort. Van hem kennen we o.m. een Cruysgetijde, waarin Longinus te completen tijde voorkomt :

nr. 32 Daerom sijn die ruyters ghecome en sy hebben die beenen der moerdnaers ghebroken (...) Maer doen sy tot Jesum ghecome waren en saegen dat hy doot was, sy en hebben syn beenen niet ghebroken, want hy dat waerachtich Paeschlammeke was waer van men gheene beenderen breeken en mochte. Maer een van de ruyters, longinus genoemt, die blint was, heeft met een lancie syn syde open gedaen, soo breet dat men lichtelyc dry vingeren soude daer in gebrocht hebben, tot in dat herte Jesu en terstont is daer uut gecome bloet ende water boven nature. Want gelijck als Eva is geschapen uter siden van Adam van een ribbe, soo is oock mede die hl kerke Christo toegevoecht als een bruyt doen hy doot was hanghende inden cruce ⁵⁴.

F. De bloedstoringen.

Een andere passie-oefening schenkt vooral aandacht aan de verschillende tijdstippen uit het lijdensverhaal, waar Christus' bloed gevloeid heeft, als bij de geseling, de doornenkroning, bij het doorboren van Zijn ledematen voor de kruisiging enz. Uiteraard hoort daar het openen van de zijde bij, en meteen evt. vermelding van Longinus.

We moeten hier evenwel een onderscheid maken tussen twee soorten. Nu eens volgt men immers een indeling in zeven bloed-

(53) Martijn vander Goude, *Dit is een devoet boecxken voer alle devoete personen die gaerne sonder vegevier ten bemel comen souden*, Delft (1521?) p. 16.

(54) F. Vervoort, *Het hoofken der sielen*, Loven 1574; over dit werk zie *Ons geestelijk erf* XXXV (1961) 316-318.

stortingen, dan weer in vijftien. Als voorbeeld voor de eerste soort⁵⁵ halen we de tekst aan uit het reeds eerder vermelde werkje van Martijn van der Goude; men vindt hem terug na volgende inleiding: Hierna volgen seven devote ghebedekens met seven Paternosteren ende seven Ave Maria die welcke men lesen sal voer die VII bloetstortingen:

nr. 33 Dat sevende Paternoster.

O bloedighe Jhesu doer dat water ende bloet dat vloeyde uut uwer sijden doen longinus u godlike hert doerstack welck overvloedich geheel was van alsulker liefden soe dat al hadden alle u leden elck een lichaem geweest ghi soudese liever in den doot ghegeven hebben eer ghi die alder minste van ons allen verloren sout hebben gelaten⁵⁶.

Anderzijds kennen we een indeling in vijftien gebedenbundels. Een vrij veel gebruikte tekst treffen we o.m. aan in een gebedenboek uit het begin van de 16e eeuw. De 15e bloedstorting volgt hier:

nr. 34 Ick dancke u ghebenedide lieve heere Jhesu Christe dat ghij uutstortet dijn heijlighe preciose bloet doen u die blinde ridder longinus met eenen spere u ghebenedide sijde op stack, dat daer uut vloeijde water ende bloet. Dat bloet ontfinck die weerde moeder ende maeghet Maria in haer clederen. Sij was gheschapen als oft sij al met bloede begoten hadde gheweest⁵⁷.

Bij Frans Vervoort, insgelijks in de 15e bloedstorting:

nr. 35 O Jesu Christe, (...) ghij hebt ons, o heere, u herte willen laten openen na u doot vanden ridder Longinus op dat wij daer inne ons ruste souden nemen ende daer al uut haelen wat ons totter salicheyt mach helpen. Ontsluyt ons lieve heere u heylighe wonden op dat wij daer uut moghen ontfanghen vergiffenisse van alle onse sonden⁵⁸.

(55) Vgl. evenwel nr. 65 (Esbatement van de 7 bloetstorting).

(56) Martijn van der Goude, *Devoet boeckken*.

(57) L. Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 70. - Nagenoeg dezelfde tekst in een getijdenboek van de 15e eeuw, naast een miniatuur, die de lanssteek afbeeldt, in hs. 1417 Plantijn-Moretusmus. Antwerpen, f° 48 v° (daaruit de tekst bij Kanters, *De godsvrucht III*, p. 57); in 1679 werden deze bloedstortingen nogmaals gedrukt Martinus Verhulst, Antwerpen. - Met behoud van het eerste deel, maar met wijziging van de toepassing komt nr. 34 als 15e bloedstorting voor in een Amsterdamse druk uit de 16e eeuw met als titel „De vijftien bloetstortinghen ons heren Jesu Christi”.

(58) F. Vervoort, *Het hoofken der sielen*, Loven 1574.

G. *Gebeden tot de vijf wonden.*

In heelwat gebedenboeken stonden gebeden voor de vijf wonden. De biddende beschouwt daarin in vrome overweging de kruiswonden : aan beide handen, aan beide voeten, de zijdewonde. Niettegenstaande de meestal beknopte vorm is er soms toch plaats voor Longinus.

Een eerste voorbeeld halen we uit een Nederlands getijdenboek uit de tweede helft van de 15e eeuw, en afkomstig uit Utrecht : Totten heilighen vijf wonden ons Heren Jhesu Christe.

nr. 36 O du, lieve Here Jhesu Christe, di moet gheschien lof ende eer overmits die alreheilichste wonde dyns alrenheilichsten herten ende die overvloedighe vloet der minnen die daeruit liep inden opdoen datse Longinus met enen speer opdede ⁵⁹.

Ook in het Limburgs gebedenboek treffen we deze gebedenreeks aan : Dit syn vyf sonderlinghe gebeden totten vyf wonden ons lieven heren jhesus xriste. Bij de zijdewonde krijgen we dit doorvoeld gebed :

nr. 37 O lieve here jhesus xriste, lof ende glorie moetty syn voer die alre heilichste wonde dynre zijden welc longynus soe wredelic doerstack tot heyl ende salicheit alder werelt, want ons daer uut gevloyt is die fonteyne des levens die ons gereynicht hevet vanden eersunden adams ende hevet ons gesat in dat paradys der welden. O doerhouden doet lichaem jhesus, hoe duer hebdi mi gecocht vanden ewigen moet. Die niet alleen levende om mynen wil soe mennige doetlike pynen geleden hebt, mer oec doet wesende om mynen wil soe bernliken wordes doersteken ⁶⁰.

Soms wordt een dergelijke gebedenreeks uitgesponnen tot een gans kerkboek. Zo kennen we uit het begin van de 16e eeuw een „Devoet boecxken over die H. vijf wonden” door W. Vorsterman te Antwerpen gedrukt. Een lyrische ontboezeming, gericht tot „die edele dochteren van Jherusalem” is volgende Longinuspassage :

nr. 38 ... ende loept inden soeten roeke synre costelicker salven die tot allen tide vloyen uut syn heilighe wonden ende ontslyt die fonteynen uwer ogen ende laet u wanghekijns bevloyen met heeten tranen ende gaet staen onder den hogen cederboom ende aenschout inwendich met groter bedructheit hoe dat longinus die blinde ridder

(59) R.A. Parmentier, *Beschrijving van getijden- en gebedenboeken van het kabinet Houaert te Brugge*, Brugge 1929, p. 32 ; bij Kanters, *De godsvrucht* III, p. 71.

(60) Prims, *Limburgs gebedenboek* p. 81. Vgl. een enigszins verkort fragment, met behoud van Longinus, bij Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 45.

dyns geminde liefs herte opent met een brede scarpe speer ende daer werden ontsloten twe fonteynen. Die een vloeyet water om u cleetken der onnoselheyt in te wasschen ende reyn te maken. Ende uut die andere vloeyet syn duerbaer bloet om u daer af te scencken ende droncken te maken in synre soeter minnen ⁶¹.

„Die Croone der alderheyligste wonden Christi” is een dik gebedenboek met een reeks gebeden voor elk van de vijf wonden. De auteur ervan is pater G. de Wael, geboren te Utrecht in 1583, die verscheidene malen provinciaal van de Jezuïeten is geweest. We schrijven een paar regels over, waarin hij telkens Longinus aanhaalt :

nr. 39 Wy syn al ghedraeghen in 't lichaem ende 't hert van onsen Salig-maecker naer 't segghen van den H. Propheet, Longinus den soldaat heeft hem met de lancie syn zyde gheopent ende soo zyn wy al tot de kroone des hemels herboren gheweest.

... Ghelijck den selven H. Augustinus oock den wegh thoont als hy seydt: Longinus heeft my met de lancie gheopent de zyde Christi ende ick ben die inghegaen ende rust in die ⁶².

H. *Andere passie-oefeningen.*

— *Onser vrouwen claghe*

In een Zutpens-Gronings handschrift uit het midden van de 14e eeuw is ons een tekst bewaard „Dit is onser vrouwen claghe”. De Longinuspassage zal de nauwe verwantschap met Vanden levne ons Heren (nr. 5) onderstrepen :

nr. 40 Daerna quam longinus ghegaen
met enen scarpn spere zaen
ende stac dat speer in onzen here,
in zijn zide vele zere.
Uut zijnre wonden quam zaen
water ende bloet ghegaen.
Daert water ende dbloet ran
op den steen, zo cloef hi dan.
Daerna quam Joseph ghegaen ⁶³.

(61) Hier beghint een devoet boecxken van die ghebenedide heilige vijf wonden ons liefs heren jhesu christi, Antwerpen (1515?) f° 8.

(62) G. de Wael van Vronesteyn S.J., *Croone der alder beylichste wonden Christi Jesu*, Antwerpen 1649, p. 167-169; dit werk is eigenlijk de vertaling van een werk dat eerst in het Latijn was verschenen: *Corona sacratissimorum Jesu Christi vulnerum*,

(63) Voor de datering van het hs. zie Ts. Ndl. taal- en letterk. XIV (1895) 91; vgl. met de passage uit Vanden levne ons heren v. 3757-64. Met veel goede wil zou men uit een ander gedicht „Onser vrouwen claghe” Longinus' genezing kunnen afleiden :

— *Die xv Pater noster der passie*

Aan dit soort passie-oefening heeft pater Stracke in Ons geestelijk erf een uitvoerige studie gewijd. Ons interesseert een dergelijke gebedenreeks in zoverre als ze over Longinus spreekt. Wegens de beperkte ruimte die aan de zijdesteek kan toegemeten worden, is dit niet zo vaak het geval.

In een Zutfens-Groningse redactie van 1339 ontmoeten we de man van de lanssteek :

- nr. 41 ... ghecroent met doernen, doerslaghen hande en voete ende ten leste dinere ghebenedide zide met enen scerpen spere van longinus doersteken daer water ende bloet uut ran ⁶⁴.

— *Die dorne croone*

In een passieverhaal onder de titel „Hier beghint die dorne croone ons liefs heere” uit een Nederlands gebedenboek van de 16e eeuw troffen we volgende tekst aan :

- nr. 42 O Here doe ghy dit al volbracht hadt namen sy een speer ende stakense in u rechter syde ende lietense den blinden ridder longinus indrucken datter uut ran water ende bloet in een afwassinghe alle onser sonden ⁶⁵.

— *Een kruisweg*

Een vroege kruiswegoefening uit de tweede helft van de 15e eeuw en bestaande uit twaalf kruiswegstaties, toont ons dat het beeld van de gewonde zijde haast onwillekeurig de dader van de lanssteek oproept. In de XIe statie :

- nr. 43 O du bedruefde moeder (...) du weendes alsoe seer dat die tranen dynre heilige ogen vielen op die wonde synder sueten syden ende maecten nat syn heilig gewonde herte dat gewont was metten speer Longynus ⁶⁶.

dat selve bloet

dat daer uut comt alse een vloet

dat sal denghenen wesen goet

welctijt hy jeghen u mesdoet

uit De Pauw, *Middelndl. gedichten* I, p. 110 v. 81-84.

(64) D. Stracke, *De originele tekst der XV pater noster op het lijden des Heren en zijn verdere lotgevallen*, Ons geestelijk erf XVII (1943) I 71-140, inz. 89. (Vgl. M. Meertens, *De godsvrucht* II, p. 15-23).

(65) Hs. 18982 Kon. bib. Brussel f° 51 v°

(66) Ons geestelijk erf II (1928), 39.

— *Indica mihi*

Een onbekende minderbroeder maakte rond 1500 een devoot boekje, waaraan hij de naam gaf „Wandeling des kersten menschen”. Ons is het beter bekend onder de naam „Indica mihi”, naar het aanvangsvers (uit het Hooglied): *Indica mihi quem diligit anima mea*. In een inleiding tot een moderne Franse vertaling wordt dit werkje genoemd: *une des plus riches acquisitions de la littérature spirituelle, ... la fleur suprême de la dévotion tendre du moyen âge à l'humanité du Christ*⁶⁷. Wie volgend uittreksel leest en ontroerd wordt door de weergave en de eenvoud van de moederliefde, door de dramatische bewogenheid, zal deze lofspraak niet ongepast vinden. Uit de overwegingen op Jezus' lijden voor elke dag van de week, lichten wij een fragment uit de overwegingen van de vrijdag:

nr. 44 Centurio die Jhesum bewaerde siende dat ghene dat ghesciede ende hoerende dat hi roepende den gheest gaf belide hem segghende Waerachtich dit was die soen gods Daer nae om dat die lichamen niet en souden bliven inden cruce op die grote hoechtijt soe begheerden si vanden rechter datmen haer benen breken souden. Och wat druc was daer in dat herte der moeder doe si sach dat die riddersen quamen tot haren soen, si mocht wel segghen O mijn lieven broederen mijn soen is doot. Ic bid u oetmoedelic dat ghi doch dat lichaem mit vreden laten wilt. Ende wildi ijert mijnen soen doen dat doet mi sijnre moeder. Och siet hoe daer comt een blind ridder mit groter wreetheit ende stect van onder die corte ribben mit een speer doer dat herte jhesu end ter stont ron daer uut water ende bloet. Adam die sliet als Eva ghemaect was Jhesus henc doot in den cruce als die sacramenten uuter sijden gevloten sijn Ende ter stont is die ridder siende gheworden ende gheloovich ende naemaels ghemartelijt (...) Daer en is gheen sekkere toe ganc dan in die side des heren⁶⁸.

— *Die horologie der passie*

Een oefening, die vanaf Witte Donderdag tot Goede Vrijdag op elk uur van de dag Christus' lijden op de voet volgt, noemt men Horologie der passie.

De volgende oefening bevat maar 22 uren, gaande van 8 u 's avonds tot 6 u 's anderen daags. Ze komt uit hetzelfde handschrift, waaruit *Indica mihi* uitgegeven werd.

(67) *Indica mihi*. Trés pieuses méditations, Paris 1926. Over dit boekje zie Schmitz, *Het aandeel*, p. 58-60 en W. van Eeghem in *De Brusselse Post* IX (1959), maart, p. 2.

(68) Tekstuitgave door Fr. Schoutens, Hoogstraten 1906, p. 76.

nr. 45 Ten derder uren ...

dat cleet des tempels scoerde. Ten derde siet den blinden ridder jhesum sijn herte doersteken, daer uut dat ran water ende bloet. O Maria...⁶⁹.

In 36 sermonen schreef in 1626 pater Aeg. t'Soggaert, „biechtvader van onser lieven Vrouwen Cameren bij Brussel”, een uitgebreide horologie der passie over 24 uren. Het Drij-en-dertichste sermoon, om 3 uren t' sachtrenoens, draagt als titel: Vande wonde der zyde Christi.

nr. 46 Soo dese ruyters der moordenaers beenen ghebroken hadden, sy zijn ghekomen tot onsen heere, om oock zijn beenen te breken; maer soo sy saeghen dat hy dood was, sy en hebben zijn beenen niet ghebroken (...) maer een van de ruyters heeft met een lancie syn syde gheopent ende terstont es daer uut gheloopen waeter ende bloedt. Men seyt ghemeynlijck dat desen Ruyter Longinus hiet. Ende wij volgen Longinus nae ende doen onrecht ende injurie aende syde ons Heeren: wanneer wij onweerdelijck gaen tot syne heylighe Sacramenten, welcke hun beginsel ghenomen hebben uyt dese syde (...)

Tot slot van desen sermoone staet te aenmercken 'tgene dat den Evangelist bemerckt, te weten dat de syde ons heere gheopent is op dat de schrifture soude vervult worden, welcke seyt „Videbunt in quem transfixerunt (Zach. 12)” Sy sullen sien dien sy doorsteken hebben. Welcke woorden al ist dat sy moghen verstaen worden van een sien des gheloofs: te weten dat sy ghelooven sullen in Christo, die syn syde hebben doorsteken, ghelijck met Longinus geschiet is ende met veel andere van de Joden⁷⁰.

— De seven ween

Het verhaal van de lanssteek in „die sesde wee” van Onze-Lieve-Vrouw in een Antwerpse druk van 1683 treft ons weer door een paar menselijke details:

(69) Schoutens, *Indica mihi*, p. 123.

(70) T'Soggaert Aeg., *Den gulden Sonnenwyser oft gheestelycke horologie van XXIV uren*, Brussel 1626, p. 624-5 en 635. Tot een eind in de 19e eeuw bleef deze gebedsformule populair, vooral omdat ze herhaaldelijk op volksprenten verschenen was; op zo een blad (een „mannekensblad”) *Imagerie d'Epinal* nr. 1903, zien we rond de afbeelding van alle passiewerktuigen en -rekwisieten, l'horologie de la passion, gaande van donderdag 6 u.'s avonds tot Goede Vrijdag 5 u., 24 strofen van 6 verzen met een inleidende en een slotstrofe; de laatste strofe is als volgt:

A quatre heures, Jésus expire
sur cette croix, en grande souffrance;
Longin lui perça le côté,
d'un coup de sa cruelle lance
par où le Sauveur tout-puissant,
versa le reste de son sang.

(uit het Volkskunde-museum te Antwerpen, catalogus nr. 16513; zie ook nr. 16420).

nr. 47 Als sy nu tot Jesum quamen saghen zy dat hy doodt was, soo en braken zy syn beenen niet, maer daer was eenen Longinus gheheeten, die doorstack syn H. zijde met eene lancie tot in zyn goddelyck hert toe daer doen uyt liep dat dierbaer bloet dat in zyn Hert besloten was met water. Desen steeck en dede Jesum niet seer, want hij doodt was, maer hy doorstack dat moederlycke hert van Maria. Hoe mocht haer te moede syn, als sy hoorde dat knersselen van de lancie doen sy door 't goddelyck hert gingh. Als dit was geschiet, ginghen sy al wech ⁷¹.

— *Die gulden litanien*

Die gulden litanien zouden we met een moderne benaming de litanie van het bitter lijden kunnen noemen. In verschillende drukken komen de volgende twee alinea's steeds terug :

nr. 48 Door dat weerdigh heylich bloedt ende water dat uyt uwer heyligher herten vloeyde, soo reynicht ende wascht ons Heere in dat selve alder-heylichste water ende bloede van alle onse sonden, ontfermt u onser.
Door de bermherticheyt die ghy Longino ende Centurioni bewijsde, ende door de ghenade die de mensche geschieden, ontfermt u onser ⁷².

I. *Gebeden en liederen.*

Bij de verschillende fragmenten uit gebeden- en getijdenboeken die we tot nog toe hebben meegedeeld, ging het uitsluitend om gebeden of gebedenreeksen, die in vorm en inhoud een zekere traditionele gebondenheid vertoonden. Naast vele „vaste” oefeningen namen kloosterlingen en ook godvruchtige leken in hun private gebedenverzamelingen ⁷³ ook teksten op, waarvan ze de kracht had-

(71) De seven ween van onser lieve Vrouwe, in 't langhe. 't Antwerpen bij Martinus Verhulst 1683.

(72) Die gulden litanien, 't Antwerpen s.d. bij Martinus Verhulst. Blijkbaar staan we voor dezelfde tekst als die welke Kanters, *De godsvrucht* I, p. 288 in moderne omzetting meedeelt uit een reeks aanroepingen onder dezelfde titel, 's Hertogenbos 1585. Zeer gelijkende tekst ook bij Indestege, *Een Diets gebedenboek* p. 153-162, onder de titel : Die gulden letanien van den leven ende verrijzenisse ons heren voer levende ende dode te lesen, (inz. p. 158).

(73) Van de wel zeer talrijke Nederlandse gebedenboeken is tot nog toe zeer weinig uitgegeven. De Kon. Vlaamse Academie zorgde voor twee uitgaven, nl. Fl. Prims, *Een Limburgs gebedenboek uit de XVe eeuw*, Gent 1926 en L. Indestege, *Een Diets gebedenboek uit het begin van de 16^e eeuw, herkomstig uit het voormalig klooster Sint Hieronymusdal te Sint-Truiden*, Gent 1961. Het getijdenboek van Geert Grootte kende twee uitgaven : Dr. K. de Gheldere had in 1893 een redactie van 1476 voor de druk klaargemaakt (zonder eigenlijk te weten dat hij met de tekst van Geert Grootte te doen had) nl. Ghetidenboec, Gent 1893 en vijftig jaar later verscheen een

den horen roemen, of tot de inhoud waarvan ze zich bijzonder aangehouden voelden : gebeden tot allerlei heiligen, in allerhande nood, om aflaten te verdienen, e.z.m. Ook in zulke teksten ontmoeten we Longinus wel eens, nl. in diegene, waarin passie-overzichten ingeschakeld worden. Gebeden tot de H. Longinus zelf hebben we in het Nederlands nog nergens gevonden.

Een fragment eerst van een blijkbaar veel overgeschreven tekst, geheten „Een goet gebet” :

nr. 49 In kennisse mijnre sonden ende in rouwe mijns herten trede ic hunden in die dore der ewigher ontfermherticheit dijne ghebenedider rechter siden die longinus op stac diep ende wide ende offer mi mit allen minen ghebreken in dat edel herte dat die waer godlike minne op sneet daer dat born des ewighen levens uutfloet ende dat preciose bloet daer wi alle mede sijn verloest. O suete lieve heer reijnicht mi inden heten warmen bloede dat uut dinen menscheleken herte dranc doe du aenden cruce henghes naect ende bloet van groter minnen doer alle sondaeren wil ⁷⁴.

Een gebed, dat de passie beschrijft, uit een Limburgs gebedenboek uit de 15e eeuw, vinden we onder deze titel : Dit naevolgende gebet vander passien ons lieven heren jhesus xristus heeft die heilige biscop ambrosius gemaect ende die paus annastadius hevet ierst geconfermirt ende gyft enen yegelicken diet devoeteliken lesen vyf hondert dage aflaits.

nr. 50 Ten lesten dorsten u ende gy wort met edic gelaeft, met geboechden hoefde gaeft dy uwen geest. Vanden ridder longinus waert u heilige syde met een speer doer steken daer uut ran overvloedelich water ende bloet. Tegen den avent wort gy vanden cruce genomen ⁷⁵.

Uit hetzelfde handschrift een andere titel : Een schoen gebet van onsen lieven here, dat sinte peter gemaect heeft. Ende men salt voer een crucefix lesen ende daer is voel aflaits toe diet alle dage leest.

Zwolsche versie van 1640, verzorgd door Dr. N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Groote naar het Haagse handschrift 133 E 21*, Leiden 1940.

Door de uitgave van een aantal handschriftbeschrijvingen maakte R.A. Parmentier zich verdienstelijk, al is het jammer dat daarin zo weinig eigenlijke tekst opgenomen wordt ; naast zijn Beschrijving van de getijden- en gebedenboeken van het kabinet Houtaert te Brugge, Brugge 1929 noteren we Een vijftiendeuws getijdenboek uit het voormalig bisdom Utrecht, in Annales de société d'émulation de Bruges LXXXVI (1933) 95-136 ; Een Noordnederlands devotieboekje, Brugge 1935 en de beschrijving van een getijdenboek in Jaarboek van de Kon. Musea Sch. Kunsten IV, (Brussel 1943-44, p. 27-58).

(74) Vlaams getijdenboek 15 eeuw, hs. 323 Stadsbib. Brugge f° 46 v° ; in modern Nederl. bij Kanters, *De godsvrucht* I p. 134. Identieke tekst in hs. 1219 univ. Leiden f° 51 (ook bij Kanters III p. 81) en in een gebedenboek van 1425, hs. 255 Plantijn-Moretusmus. f° 82 (eveneens bij Kanters, *De godsvrucht* III p. 50).

(75) Prims, *Een Limburgs gebedenboek*, p. 56.

- nr. 51 Doe neygestu dyn heilige hoeft ende sprakes, mensche het is al volbracht ende gaves op dynen heiligen geest. O lieve here jhesus xristus, du ledes vanden joede longynus dat hy dyn gebenedide zyde doerstack met enen speer. Ende du wordes oetmoedelic begraven ⁷⁶.

Het volgende gebed zou men met evenveel recht een passie kunnen noemen. In de uitgave van Indestege beslaat het nog meer dan 15 bladzijden: Hier beghint een devoet ghebet vander weerdijgher passien ons liefs heeren Jhesu Christi om mede te eeren die ghebenedide coninclijke leden ons verlossers ende salichmakers. Na Jezus' dood lezen we daarin:

- nr. 52 O Maria hoe was u wederom te moede doen ghy saecht dat longinus bracht een groot speer ende doerstack dat ghebenedide harte uus kints, daer met dat alle dat bloet sijns preciosen harten dat noch in hem bleven was metten heiligen water uut quam ende storte uut als een beeke oft vloed ⁷⁷.

Aan de zonderlinge en lange titel dankt volgend gebed wel zijn aantrekkingskracht: Dit gebed salmen lesen xxx daeghen lanck voer een ziele ende is van weerdicheijt gheheijten dat gulden gebed ende is sonderlinghen vrienden gods gheopenbaert diet voer zielen lazen. Ende die zielen die daer mede verlost worden verthoonden hen ende seyden dattet onmoegelijck waer daer dit gebed met innicheijt voer gedaen wort xxx daeghen lanck sy en souden verlost worden.

Bij de talrijke opsommingen, waarmee dit gebed opgebouwd is, hoort ook een reeks over het lijden:

- nr. 53 Ende ick bidde u lieve heere (...) doer die scherpe gheselen ende doer die doernen croone (...) ende doer u heijlighe drije naghelen (...) ende doer u heijlighe wonden (...) Ende doer dat scherpe speer dat longinus stack in u rechter sijde in u herte ende doer dat heijlighe sacrament dat daer af quam. Ende doer die verrijsenisse ⁷⁸.

Volgende aanroepingen komen voor in een „Sonderlinge devote maniere om te lezen Marien rosekrans”:

- nr. 54 In welckers doot dye sonne verduyster waert, dye aerde beyfde, dye steenen borsten, dye hongerdoyck des tempels schoerden ende veel doeden stonden op uutten grave. Ende centurio seyde: Warachtich dyt was dye sone gods. Amen.

(76) Prims, *Een Limburgs gebedenboek*, p. 66.

(77) Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 92.

(78) Indestege, *Een Diets gebedenboek*, p. 173.

Wes alreheylichste syde Longinus mitten speer doerstack daer uut
liep water ende bloit ende dat sweert des rouwen heeft, o alre-
soetste Maria u alreheylichste siele doersneyt. Amen ⁷⁹.

Tenslotte een paar liederen.

In zijn *Horae belgicae* nam Hoffmann von Fallersleben een passie-
lied op uit de 15e eeuw. De tiende strofe ervan is voor ons inter-
essant :

nr. 55 Longinus sonder miden
mit enen speer was lanc
hi opende ons heren side
daer uut vloot salighen dranc,
water ende bloet dat daer uut ran.
Al ander vrientschap wil ic laten
ende trouwen desen man.

Die sonne die liet haer schinen
die eerde bevede mee
van also groter pinen
die stenen sprongen ontwee
ende alle die werelt die was in last.
Al ander liefde wil ic laten
aen hem houde ic mi vast ⁸⁰.

Uit het begin van de 16e eeuw een ander lied :

nr. 56 Ick wil met grooter droefheyt gaen
spreect Jhesus bruyt die edel siel
al in die stat van jherusalem
ende soecken mijn over schoone lief (...)
longunus wil syn hert doersteken
mit een scherpe spere oft lanci
soe yst volbrocht
dat die propheten van hem hebben geseyt
tot syn grote lof
Och mochte myn herte van minnen breken
dat ick hier aenschouwen moet
dat syn heilighe hert wort doergesteken
daer uut vloeyt water ende bloet (...)
lof ende eere si u altijt
ghi plompe nagelen ende scarpe spere

(79) J. Paquay, *Middelnederlandse gewijde teksten, naar handschriften der 14e en 15e eeuw*, Lummen 1933, p. 57.

(80) H. Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische geistliche Lieder des XV. Jahrhunderts* (10e deel van de *Horae belgicae*), Hannover 1854, p. 191.

want ghi sijt nu geheylicht
al vanden bloede ons heren ⁸¹.

J. Godsdienstig en ascetisch-mystisch proza.

Meester Dirc van Delft, de enige doctor in de theologie van zijn tijd in Holland, liet in 1404 zijn Tafel van den kersten ghelove verschijnen, een volledige scholastische theologie ten behoeve van de leken. Uit dit werk van de geleerde dominicaan blijkt eens te meer hoezeer de naam Longinus, als benaming van de lansdrager, voor schrijver en lezer van die tijd, als volkomen vanzelfsprekend werd aanvaard. Telkens als er sprake is van de speer of de zijde-wonde, roept dat de naam Longinus op :

- nr. 57 a) doe longinus mit den speer brack Christus zijde, thant ghinc daer uut water ende bloet,
b) (bij de besnijdenis wordt de vraag gesteld hoe dikwijls Christus bloed vergoot:) vijftwarf storte hi sijn bloet ander speer, dat longinus stac doer sijn zijde,
c) want als die lerars segghen op dat woort dat inder selver stont, dat longinus mit eenre speer sijn zijd oplooc, dat daer uutvoeyde cout water ende heet bloet — dat die selve droop die uten borsten Christi dranc, is die scat der heiligher kerken.
d) (bij de opsomming der „wapen der passien ons heren“): dat sevenentwintichste was dat speer, dat longinus, die ridder, in ons heren borst stac, daer te hant uutvloeyde water ende bloet, op dat doer sijn speer onse herte werde ontsloten mit duechden ende guedertierenheit tot allen menschen te ghieten. Amen ⁸².

In Leiden werd een eeuw later een incunabel gedrukt met als titel „Dat gulden ghewichte. Een hantboecxken om te leven nader volmaectheit godes. Ende inhoudt hoe men een mensche oefenen sal int leven ende passie ons heren“. Met een overdadigheid van lieve namen wordt de zijdewonde genoemd :

- nr. 58 Treed door de open poort die Longinus maakte het doorwonde Hart van Jezus binnen; daar is de zetel der liefde, het verblijf vol geneugten, het bloemenbed der ruste, de aangename rozentuin, de zoete luthof vol vlekkeloze bloemen, het huis der vreugde, waarin besloten ligt de kostelijke balsem, die alle ziekte der zonde geneest.

(81) Aanhangel bij „Dit is een devoet boecxken van die ghebenedide heilige vijf wonden ons liefs heren, Antwerpen (1515?): Hier begint dat liedekijn ende gaet op die wijze Heer God gheeft mi goet avontuur sprac daer een hoefs jongelinc.

(82) L.M. Daniëls, *Meester Dirc van Delft, Tafel van den kersten ghelove, naar de handschriften uitgegeven door...*, Nijmegen 1937-39, 4 delen; zie resp. Winterstuc hfdst. XXXVIII (Daniëls II, p. 283) hfst. XLI (II, p. 311), Sommerstuc hfdst. III (III, p. 36) en hfdst. VII (III, p. 118).

Vestig er uw woning in, om beschut te zijn tegen alle beproevingen; zo gij daarin verborgen zijt, dan zal, zoals de H. Bonaventura zegt, de vijand u niet kunnen vinden ⁸³.

In het „Goude boecxken van der missen” te Antwerpen gedrukt in 1520, staat Longinus in „dat xxv artikel vander missen” :

nr. 59 Hoe dat die priester dat heilige sacrament breect in drie deelen. Ende seit driewerven Agnus Dei qui tollis peccata mundi. Dat bewyst ons hoe dat ons lieve heer aenden cruce hanghende heeft ontfermt ende bekeerd driehande menschen te weten: den moorde-naer an die rechterhant, Longinus die dat herte ons heren metter lancien doorstac ende veel vanden ghemeen volcke die daer omtrent waren ⁸⁴.

Een ander werk komt nu aan de beurt, nl. *De vita et laudibus Deiparae Mariae Virginis meditationes quinquaginta*, dat de jezuiet Frans Coster, een Mechelaar, in 1587 liet verschijnen. De man van de lanssteek en de centurio zijn voor hem één en dezelfde persoon :

nr. 60 Considera tertio, carnifices quidem in confringendis latronum crucibus illisque crudeliter enecandis occupatos fuisse, Longinum vero centurionem, cui (ut ait Metaphrastes) Christi custodiendi cura commissa fuerat, ad Christum propius accessisse, ejusque latus lancea non tam pupugisse aut perforasse quam aperuisse, atque ad intimum cor ipsum penetrasse, unde statim non sine miraculo, defluxerit sanguis et aqua. Hoc immane vulnus nullo quidem Christum jam mortuum affecit dolore, sed Virginis Matris astantis et oculis suis contemplantis cor vulneravit ⁸⁵.

Een andere jezuiet, Johannes David, geboren te Kortrijk in 1545, schreef het boek „Paradisus sponsi et sponsae”, voor ons een belangrijke uitgave, omwille van de voortdurende ineenstrengeling van Oud en Nieuw Testament, maar vooral omwille van de eigenaardige manier, waarop elk hoofdstukje geïllustreerd wordt en

(83) Mededeling naar Kanters, *De godsvrucht* I, p. 188.

(84) Mededeling naar Kanters, *De godsvrucht* III, p. 120.

(85) Fr. Coster(us), *De vita et laudibus Deiparae Mariae Virginis meditationes quinquaginta*, heruitgegeven naar de druk van Antwerpen 1587 in J.P. Migne, *Summa aurea de laudibus beatissimae virginis Mariae*, Petit Montrouge 1866, p. 685-1097; het fragment op p. 796.

Van deze Fr. Coster zijn ook „Vijftich meditatie van de gantsche historie der passie ende des lydens ons Heeren Jesu Christe”, een vertaling uit het Latijn, te Antwerpen gedrukt in 1597. Nu is het treffend dat in dit werk van Longinus geen sprake meer is, al draagt de 47e meditatie als opschrift: Van de wonde der zijden Christi; nog merkwaardiger is dat hierin een duidelijk onderscheid wordt gemaakt tussen de soldaat van de lanssteek en de honderdman die zich bij de wondertekenen bekeert (p. 288 en 295).

waaraan wij de enige ons bekende afbeelding van Longinus in een gebedenboek danken.

nr. 61 Ecce, dum unus militum lancea latus agni pendentis aperuit, continuo exivit sanguis et aqua. Vere, sacramentum hoc magnum est, in Christo et Ecclesia. Mira, mira: vides anima mea? Adam dormit et de costa ejus aedificatur Ecclesia. Arca in altum tempestatis evehitur et Spiritus sanctus (ut columba) ex ejus emittitur latere, Ecclesiam sanctificaturus et rectorus. Petra virga percutitur et effluit sanguis et aqua; aqua in baptismum, sanguis in potum. Ecce dilecti, quam nunc actum nobiscum feliciter in hac fossione terrae promissionis? (...)

At, quis militum ille fuisse perhibetur? Longinus, cui nomen licet non a lancea sumtum, non minus tamen sic convenit quam a corona protomartyri Stephano. Fecit hoc ille quidem ad securitatem, Judaeorumque complacentiam, mortem Christi certam desiderantium; sed aeternae beatitudinis thesaurum sibi, Deo miserante patefecit. Nam lancea Longinus latus Salvatoris aperuit et non tantum veniam invenit, sed et episcopatus honorem et martyrii coronam promeruit (...) Congratulamini mihi, omnes qui diligitis me, quia Longinus aperuit mihi latus Christi lancea et ego intravi; ibi requiesco securus (...) Ecce completum in petra, qui Christus est, quod olim Moyses petram percussit et fluxerunt aquae⁸⁶.

„De woestijne des Heeren, leerende hoe een goet kersten mensche Christum sal navolghen in dese duyster woestijn des bedroefden werelts” is (een deel van) de titel van een bekend meditatieboek. Het nu welhaast traditionele relaas over de lanssteek luidt in een uitgave van 1612 als volgt :

nr. 62 Daer en boven merckt met grooter vuricheyt aen hoe Longinus met grooter cracht de groote grove breede spere heeft gesteken door de heylighe rechte syde ons Heeren, al crakende tot int herte Jesu ghebenedyt, daer ons de Sacramenten der salicheyt syn uytgevloten. Dit heeft alleen de moeder Godts Maria in haer herte gevoelt daer haer lief kindt verdorret ende verdroocht nu hinck aenden cruyce doot dat sy noch so wreedelyck syn minlyck herte hebben gheopent (...)

(86) Johannes David, *Paradisus sponsi et sponsae, in quo messis myrrhae et aromatum ex instrumentis ac mysteriis passionis Christi colligenda...*, Antwerpiae 1607, afbeelding tegenover 174, tekst p. 173 en 174-5.

Het veel verspreid gebedenboek van een andere jezuïet vermelden we niet, omdat het oorspronkelijk Duits werk is : W. Nakatenus, *Hemels Palmhof oft groot getijdeboek*; vgl. Longinus in een aanhaling uit Augustinus, in een druk van Antwerpen 1683, p. 429.

Als nu dese teecken en vanden heyligher doot Jesu Christi waren voleyndt doen sprack Centurio: Dit was warachtich de sone Godts ⁸⁷.

Benedictus van Haefden werd geboren te Utrecht en als Haeftenus staat hij bekend als een der grote abten van de benedictijnerabdij van Affligem. In 1635 verscheen van hem een lijvig boek beschouwingen in verband met het Hart van Jezus „Scola cordis”. De lectio XII van het 4e boek draagt als titel: Apertio cordis lancea Longini:

nr. 63 Postquam jam mortuus eras, unus militum lancea sacratissimum latus tuum aperuit, et quidem animam tuam non attigit crudelis lancea; sed Matris utique tuae animam pertransiuit (...)

Longinus ille Centurio vulneravit.

(In lectio XIV: Azylum cordis in latere vulnerato): Felix o lancea Longini, cui sacrum latus aperire ac Domini sanguinem haurire licuit.

O anima mea! aperuit enim Longinus ostium, per quod ingredi possis. Accede ergo ad Deum Cordis tui, ad Cor Dei tui in quo tabernaculum tibi figas, domicilium constituas ⁸⁸.

Ook Mathias Croonenborg, minderbroeder, kent Longinus. In zijn herhaaldelijk gedrukte „Fonteyne der liefde” komt aan de zijde-wonde een belangrijke plaats toe. Uit de meditatie van de vrijdag halen we de tekst die ons aanbelangt:

nr. 64 Bemerkt door een bloot geloof, met een ootmoedig dankbaar hert, dat Longinus, den ridder, met eene lantie de borsten van uwen Zaligmaeker tot aan het Hert toe doorsteken heeft, waerom deze wonde ook genoemd wordt: de wonde des Herte, en wonde der liefde, om dat alle de godminnende zielen hier door zouden eenen toegang vinden om te komen tot aan het Hert Christi, de fonteyne van de goddelijke liefde, daer het Water en het Bloed uytgelopen is, om ons te verlossen en om ons te zuiveren ⁸⁹.

K. Het toneel.

Wie zich de handeling van het kruisigingsgebeuren voor ogen roept, ziet dadelijk in dat het toebrengen van de lanssteek als af-

(87) Petrus Godefridi, *De woestijne des Heeren, leerende hoe een goet kersten mensche Christum d'licht der waerheit sal navolghen...* Antwerpen 1612, p. 215.

(88) B. Haeftenus, *Scola cordis sive aversi a Deo cordis ad eundem reductio et instructio*, Antverpia 1635, p. 592 en 609.

(89) M. Croonenborg stierf te Roermond in 1684. Van de „Fonteyne der liefde van den gekruyten Jesus” zag ik de 10e druk, Ghendt (1670) p. 231; zelfde tekst ook bij Kanters, *De godsvrucht* III, p. 147.

sluitstuk van het lijden dramatische elementen in zich draagt, die nog verhoogd kunnen worden door de uitbeelding van het wonder der genezing en bekering van de lansdrager.

In de eerste eeuwen al is de lanssteek een integrerend deel van het lijdensgebeuren. Uit de 4e eeuw is een kerkelijk drama bekend onder de naam *Christus patiens* (*Christos paschoon*), dat lang aan Gregorius van Nazianze toegeschreven is en dat de Moeder Gods, als toeschouwster, het toebrengen van de zijdewonde en de bekering van de lansdrager laat beleven en beschrijven⁹⁰.

Nu is het jammer dat we nergens in Europa naar vroege middeleeuwse liturgische passiespelen kunnen verwijzen. Het werk van E. de Coussemaker, *Drames liturgiques du moyen-âge*, Paris 1861, bevat geen passiespel, wel verrijzenisspelen en dat is geen alleenstaand feit, want ook andere geleerden constateren dat de oogst op dit gebied maar mager is⁹¹. Een van de eerste dramatiseringen komt voor in de bekende *Carmina burana*, geschreven na 1260 in de abdij Benediktbeuren; ook Longinus treedt erin op, en de lanssteek wordt zelfs voorgesteld als gegeven vóór Christus' dood, in een mengeling van Latijn en volkstaal⁹².

In het Nederlandse taalgebied zijn we niet eens zo rijk. Sommigen hebben gemeend de eerste sporen van dramatische voordracht te vinden in een antiphonarium, dat in de 12e eeuw door de kannuniken van St.-Marie in Utrecht bij de nachtdiensten werd gebruikt⁹³, maar het enige liturgische drama over het lijden dat wij bezitten, het zogeheten Maastrichts paasspel, wordt plots afgebroken bij de scene in de Olijfhof⁹⁴.

Uit de rekeningposten van steden en gemeenten blijkt anderzijds ten overvloede, dat vaak passiespelen vertoond werden, zowel in het Noorden als in het Zuiden. Vanaf het einde van de 14e eeuw treffen we mededeling over passiespelen aan: te Deventer in 1394, 1498, 1499, 1502, 1529; te 's Gravenhage in 1520; te Lier in 1428

(90) Vgl. *Acta sanctorum martii II* p. 373 en vooral Fr. Dübner, *Christus patiens, ex codices emendavit...* Parijs, 1846 p. 9 en 37-38. - Sommigen plaatsen dit stuk enige eeuwen later, als A. Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, Freiburg i.Br. 1909, II p. 489.

(91) G. Cohen, *Anthologie du drame liturgique en France au Moyen-Age*, Paris 1955 inz. p. 21; K. Young, *The drama of the medieval Church*, Oxford 1933, I p. 492.

(92) Zie de tekst bij Young, *The drama I*, p. 518, 532. Een ander passiespel van het begin van de 14e eeuw uit St.-Gallen bij Burdach, *Der Gral*, p. 404-407.

(93) Zo b.v. J.H. Gallée, *Bijdrage tot de geschiedenis der dramatische vertoningen in de Nederlanden gedurende de middeleeuwen*, Haarlem 1873, p. 54-58; Van Mierlo heeft aangetoond, dat zulks op verkeerde interpretatie berust, *Leuvense Bijdragen VIII* (1908-09), p. 1-75.

(94) De tekst ervan bij H.E. Moltzer, *De middelnederlandse dramatische poëzie*, Groningen 1875, p. 496-538. Zie ook J.A. Worp, *Geschiedenis van het drama en het toneel in Nederland*, 2 delen, Groningen 1904-08, (I p. 22-23).

(den gezellen van der kercke, die het spel van de passie ghespeelt hadden, om haere costen te helpen draeghen 10 stuyvers grooten), in 1449 het spel van de verryzenisse ende passie ons Heeren, in 1536 de passie; te Aalst in 1430, 1444, 1450, 1451, 1526, 1548, 1586; en dat zijn maar enkele voorbeelden⁹⁵.

Het ontbreken van teksten is natuurlijk een onoverkomelijke hindernis. Indien we ons evenwel tot het fragment van de zijde-wonde beperken, lijkt het haast vanzelfsprekend dat de daad van Longinus ten tonele werd gebracht. Vooreerst is daar de omvangrijke manier, waarop passiespelen werden ingericht. In Aalst treden in 1444 tachtig spelers op bij een opvoering van ons Heren passie en de stadsrekening vermeldt daarover: „op den voorseyde dach vander processie so speelden de ghesellen vanden stede een notabel stille spel van ons liefs Heeren passie, al met levende persoonen, daertoe dat waren IIIxx persoonen met vele vreemde (...) costen”⁹⁶. In de paasdagen van 1505 vertonen de rederijkers van de groep Pax vobis te Oudenaarde de Passie ons liefst Heeren; dit „figuerlic spel ende vertooch” duurde niet minder dan vier opeenvolgende namiddagen⁹⁷.

Anderzijds kunnen we een Longinusrol in onze passiespelen voorstellen naar analogie van wat over onze grenzen gebeurde. Het spel van Mons van 1501 maakte in Wallonië school. Bij de toneelrekwisieten voor dit passiespel komt ook de lans voor, blijkbaar de lans van Longinus, naar de gelukkige ontdekker van het te Mons gebruikte regieboek⁹⁸. In „La passion de Jésus Christ”, in Valenciennes in 1547 gespeeld, wordt leven en lijden van de Verlosser in 22 dagen uitgebeeld; tijdens de laatste dag, na kruisiging en dood, komt Longinus, de soldaat van de lanssteek, op het toneel en hij wordt weer ziende door zijn zieke ogen te bestrijken met water en bloed uit de zijde-wonde⁹⁹.

Latere Nederlandse passiespelen zullen ons in dit opzicht evenmin teleurstellen, maar vooraleer we die even bespreken, moet nog melding gemaakt worden van het Esbatement vande zeven bloetsturtynghen, geschreven door de Brugse rederijker Cornelis Eve-raert en daterend van 1530.

(95) Resp. bij Worp, *Geschiedenis I*, p. 17-18; Belgisch museum VIII (1844) 291, 293, 304; V. Dhondt, *Geschiedenis van het toneel te Aalst*, Aalst, 1908, p. 20, 24, 43, 58.

(96) D'Hondt, *Geschiedenis Aalst*, p. 20.

(97) Belgisch museum VII (1843) 18.

(98) G. Cohen, *Le théâtre français en Belgique au Moyen-Age*, Bruxelles 1953, p. 90; G. Cohen, *Le livre de conduite du regisseur et le compte des dépenses pour le mystère de la Passion joué à Mons en juillet 1501*, Paris 1925.

(99) H. Giese, *La passion de Jésus Christ jouée à Valenciennes l'an 1547*, Greifwald 1905.

Zowel omwille van de datering als wegens het feit, dat dit Esbatement slechts 313 verzen telt, kan het onmogelijk gediend hebben voor de opvoering te Oudenaarde in 1524: smaendachs en sdissendachs in de Paeschdagen, de zeven bloetsturinghen van Ons Heere¹⁰⁰. Met toneel heeft dit Esbatement overigens niet zo heel veel gemeen. De twee personages Blyden Wille en Jonsteghe Daet reciteren om de beurt een stukje van een tekst, die zeven bloedstoringen van Jezus beschrijft en elke bloedstorting in verband brengt met een van de zeven hoofdzonden:

nr. 65 *Jonst.* Tsevenste bloetsturten der misterien divyne
 dat Jhesus om onse salicheyt ontfync
 was doen hy andt hout des crucen hync
 doen Longius zyn ghebenendyde zyde
 duerstac ende maecte eene wonde wyde
 welc bloetsturten ghebuerde naer Jhesus doot
 waer uut dat bloet ende water vloot
 overvloedelic als der gracies fonteyne.
Blyden. De zevenste specie es de edele greyne
 die van alle menschen es begheert (...)
Jonst. Jhesus heeft willen zyn zyde ontsluuten
 om de sonde van gramscepe...¹⁰¹

Pas in de 17e eeuw beschikken we over een paar eigenlijke passie-teksten. Best bekend is het toneelstuk van J. de Condé, *Den lydenden ende stervenden Christus*, Antwerpen 1651 (tweede druk), dat als patroonstuk heeft gediend voor de teksten der passievertoningen, die we vooral in de 18e eeuw zo talrijk op het Vlaamse platteland zien opduiken¹⁰². Evenmin als het treurspel van J.L. Krafft van 1736 is het stuk van De Condé voor ons belangrijk, omdat beide werken met de dood van Christus eindigen¹⁰³.

Dat is ook wel het geval in het stuk van Willem Zeebots, „Canonick van Perck der Ordre van Premonstreyt en pastoor van Wackerzeel”. In diens Droeveigh lyden en bittere doot van den Heere Christus onsen Salighmaecker, Loven 1687, staan we voor een vraag-

(100) Belgisch museum VII (1843), p. 29.

(101) J.W. Muller en L. Scharpé, *Spelen van Cornelis Everaert*, Leiden 1920; Esbatement vande zeven bloetsturtynghen v. 263-276.

(102) In E. vander Straeten, *Le théâtre villageois en Flandre*, 2 delen, Bruxelles 1881 vindt men er veel: Nederbrakel 1752 en 1771, Aaigem 1756, Waarmaarde 1764, Kaster 1766, Petegem 1769, Etikhove 1780, Beveren 1786, Everbeek 1797, Evergem 1801. Voor Haasdonk in 1802 vgl. *Folklore brabançon XIX* (1939), p. 1-16. Over J. de Condé vgl. A. de Maeyer, *Een zeventiende-eeuws passiespel als patroonstuk*, in *Miscellanea J. Gessler*, Leuven 1948, p. 796-801.

(103) J.L. Krafft, *Het lyden van onsen Heere Jesus Christus*, Brussel 1736. Een goede samenvatting van De Condé en Krafft bij A. de Maeyer, *J.J. de Condé en zijn passiespel*, in *Eigen Schoon en de Brabander XLV* (1961), p. 1-13.

teken. In de lijst der dramatis personae vooraan in het boek tref-
fen we Longinus niet aan. Des te verwonderlijker is het dat hij
opgenomen wordt bij de personages vóór de aanvang van het derde
vertoogh in het zevende deel: Christus, de blasphemerende Joden,
de twee moordenaars, Longinus, Hondersteman met zijn soldaten;
hij is daar volkomen overbodig, want hij zegt geen woord in het
hele toneelstuk en hij is daarenboven noch de centurio, noch een
gewone soldaat van de kruiswacht, noch een (gewone) Jood. Het
is helemaal niet duidelijk wat Zeebots bedoelde, te meer daar het
treurspel eveneens met de dood van Christus en het berouw van de
Joden eindigt.

Aan duidelijkheid laat het stuk van Cornelis de Bie, *Goddelijk
ransoen*, eveneens van 1687, gelukkig niets te wensen over:

nr. 66 (Christus is gestorven, Maria heeft haar smart uitgedrukt)

Longinus uyt met de lancie, en blind synde spreekt
Al ben ick blind soo wensch ick 't herte eens te kennen
van die hangt aen het Cruys, om hem alsoo te schennen
met dese lancie en t' openen de Zy
daer 't hert van binnen leyd'

Maria: Ey my, wat tiranny
komt hier weer voor den dagh; die d' ooghen heeft gesloten
jae doodt is en geheel het lichaem overgoten
met bloed dat stadigh syt uyt al syn wonden, sal
die noch naer syne doodt verwachten ongeheval?
van die hem niet en kent;

Longinus Ick wensch daer by te wesen.
Eenen Jode leydende hem voor 't Cruys wijst met de lancie de borst
van Christus die Longinus doorsteekt

Jode: Steckt toe (...) Het is al klaer
Het bloed springt op syn oogen en word siende.

Longinus: O Gode, ick ben genesen,
myn ooghen opengaen: 't is reden dat ick kniel
voor soo een medicyn, de welvaert van myn siel.

Johannes: O sondaer, die door soo een wond kunt adem haelen
in u flauhertigheydt, want m'in de Hemelsaelen
door soo een wonde siet. O suyverende wond'
de siel (ter doot toe kranck) wordt door haer bloed gezond.

Long.: Kon Moyses bron het hert, Godts bron kan sielen laven
door sulck een roode wond ontvlucht men 't eeuwich slaven
en raect naer weynich strijd in het beloofde landt
dat ick door dese wond nu sien en mijn verstand

daardoor nu open gaet (...)

Job.: De aerd beghint te scheuren ...¹⁰⁴

(104) C. de Bie, *Goddelijk ransoen der zielen saelicheyt in dry besondere deelen, tragediewijs afgebeldt in 't Leven ende Dood van (...) Christus*, Lyer 1687, p. 201.

De zekere manier waarop Longinus hier uitgebeeld wordt, mag laten veronderstellen, dat spelers en publiek met de Longinustraditie vertrouwd waren.

Een bewijs te meer vinden we in volgend feit. In zijn Théâtre villageois en Flandre vermeldt Vander Straeten voor Reninge in West-Vlaanderen, een toneelgroep, de „Redenrycke gilde-broeders van den H. Geest”. Deze gezellen voerden op 2 september 1731 volgend stuk op :

nr. 67 Stantvastige waerheyt uytgevroght door den H. Martelaer Longinus, naer gesien ende getuyght te hebben syn bloedt ende verrysenisse van Jesus-Christus, onsen Salichmaker ¹⁰⁵.

Teksten of programma's van dergelijke vertoningen zijn heel zeldzaam. Niettegenstaande allerlei nasporingen zijn we er niet in geslaagd iets meer over dit toneelstuk te vernemen ¹⁰⁶.

L. Bezwingingen.

Wanneer wij in de incantatieliteratuur over het Longinusmotief spreken, dan wordt daarmee het optreden van Longinus in bezwingingen bedoeld en het zich beroepen op het feit van de lanssteek of de genezing. Voorbeelden daarvan zijn in onze buurlanden al haast een millenium voorhanden en ze werden oorspronkelijk vooral aangewend bij bloedingen, ter genezing van wonden, om pijlen of ijzeren wapens zonder gevaar te kunnen verwijderen, en later ook tegen oogkwalen ¹⁰⁷.

In de Westvlaamse formule die wij hierna overschrijven, valt al dadelijk op dat Longinus als „capiteyn” genoemd wordt, wat wel gelijkstaat met centurio :

nr. 68 Om bloed te stremmen.

Den capiteyn Lozynus heeft de lansy genomen; daermede heeft hij open gedaen de zijde van Jezus-Kristus; terstond is er uitgelopen

(105) Vander Straeten, *Le théâtre* II, p. 198.

(106) Navraag te Reninge naar de rederijkerskamer en vooral naar het spel over Longinus, of over enig verband tussen Longinus en de gemeente, leverde geen resultaat op. Bij Gessler (De Vlaamse Baardheilige Wilgefortis of Ontcommer, Antwerpen 1937, p. 180) had ik gelezen, dat Vander Straeten aan zijn geboortestad Oudenaarde een belangrijke verzameling had nagelaten o.m. 340 argumenten van spelen door rederijkerskamers van Vlaanderen opgevoerd; over het spel van Longinus bezit het Oudenaards stadsarchief evenwel niets. Ook het rijksarchief bezit er niets over.

(107) Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens V, p. 1337 en Hampp, I, *Beschwörung, Segen, Gebet*, Stuttgart 1961, p. 201-204.

water en bloed. In den naam des Vaders, dat het bloed betert, en des Zoons, dat het bloed stille staet, en des heiligen Geest, dat het bloed niet zeere of stootte of loope van uwen dienaer. Amen ¹⁰⁸.

Eveneens tegen bloedingen :

nr. 69 Om bloed te doen staan van mens of beesten.

Longinus was de eerste man die onder O.L.Heer zijde kwam, stak met een spore in O.L.Here gebenedijde zijde, dat er uit kwam Water en Bloed. Bloed staat stille om Gods wille en bloed niet meer in God Here. Bloed blijft stille staan in Gods naam. Het bloed blijft staan in den naam des Herens woord ¹⁰⁹.

Van dezelfde aflezer :

nr. 70 Klem of vijvers af te lezen.

Alzo waarachtig als Longinus met een spoor stak in O.L.Here zijde, zo die mens of dier van de vijvers zal genezen, in de naam des Vaders en des Zoons en des H. Geestes, Amen ¹¹⁰.

Een bezwering uit Frans-Vlaanderen :

nr. 71 Gebed tegen de spene.

Longinus door de noodlottige lans, waarmede Jezus-Christus doorkosten werd en doodbloedde, bid ik God en de H. Maria onze Moeder, dat dit speen of ontsteking opdroge. Amen ¹¹¹.

In andere formules is de vermelding van Longinus occasioneel. Ze staat dan meestal in de vorm van een soort aanroeping te midden van andere aanroepingen.

In een tekst van 1700 tegen „den brandt van d'ooghen” :

nr. 72 — Ick bemaene u evel, bij der leere daer Longinus onsen Heere mede onder het cruysse stack ende dat sijn gebenedijde herte brack, dat ghij opstaet ende wegghaet ende laeten desen ghesondt alsoo ghij die van tevoren vondt. Ick bemaene u evel bij der sterren ende bij der maene... ¹¹².

In een bezwering tegen fijs :

nr. 73 ... Zoo bidde ik dat deze pijn de vijk verdwijnen, door drie nagels

(108) Rond den heerd XXV (1880) 270.

(109) Volkskunde LVI (1955) 100.

(110) Volkskunde LVI (1955) 100.

(111) Volkskunde LVI (1955) 145.

(112) 't Beertje 1959, p. 29.

die door Christus gebenedijde voeten en zijn gebenedijde handen, door Louginus die oopende uwe gebenedijde zijde... ¹¹³.

In een tekst uit de vorige eeuw „om de tooveressen te zien inde kerk” :

nr. 74 ... Ik vraag door de kragt van het water der Jordane, door de magt van de Zoutsteen waar de vrouw van Loth in veranderde (...) alsook door de magt der Heylige wonde die onzen Zaligmaker ontvangen heeft in zijne zeyde door de lancie van Longinus... ¹¹⁴.

In een lange bezwering van toverij :

nr. 75 ... al waerachtigh als Longuenus, die blindt was, Onsen Lieven Heere in sijn gebenedijde sijde stack. Hoe lutter wist hij wat hij brack. Staet, ghij valsche tooverenssen ¹¹⁵.

Wij constateren dat de (lange) mondelinge overlevering de naam Longinus in voorgaande formules soms verhaspeld heeft ; dat zelfs het verband speer - Longinus niet altijd meer begrepen werd, zodat in plaats van speer „spoor” (nr. 70) en „lere” (nr. 72) kon verschijnen. De lezer zal ook de bedenking hebben gemaakt, dat het tijdstip van optekening der formules geen geldige chronologische situering is. Over de tijd van ontstaan en verspreiding der bezweringen met het Longinusmotief moeten we derhalve in het vijfde hoofdstuk nog een woord zeggen.

M. *Moderne teksten.*

Het is verrassend te mogen ervaren, dat zelfs tot op onze dagen de Longinuslegende levendig wordt gehouden en in deze alinea willen we er een paar voorbeelden van geven.

A. van de Velde neemt in zijn toneelstuk *Passio Christi*, een spel van de H. Kruisweg in 14 staties, ook Longinus op, die hij duidelijk onderscheidt, in de opsomming van de *dramatis personae* al, zowel van de hoofdman der soldaten als van de vier naamloze soldaten zelf.

In de tweede statie :

nr. 76 *Het spreekkoor:*

Ontferm U, door de steek der lans, o Here,
verlos ons van het Kwaad en 't driftige begeren.

(113) *Volkskunde* LVI (1955) 99.

(114) *Duivelgesel of de discipline des duivels* ... Mechelen s.d. p. 13-15.

(115) *Ons volksleven* IV (1892) p. 73-75 en Fr. Olbrechts, *Een oud Mechels bezweringsformulier*, Gent, s.d., p. 202.

Longinus:

Die steek gaf ik, o Gij die meer dan alle macht
der wereld hebt betoond. Ik heb U nooit veracht.
'k Zag Rome als een plicht; de landvoogd had bevolen,
doch was Longinus stipt, nooit had hij vreemde idolen
de smart verdragen zien als Gij, Heer, hebt gedaan.

De wonde in Uw zij verscheurde alle waan
in mijn doorvland gemoed. Zij sprak met rode lipen
't onhoorbaar zoenend woord. Mijn ziele scheen te nippen
aan een gewijde kelk. De dronk werd zalig mij,
ik proefde het geloof aan die doorstoken zij
en wist de waarheid van de leugen te onderscheiden.

Ach, wil mij, Here Jezus, in Uw kudde weiden
en voeren naar de stal waar 't veilig is en goed.
'k Getuig voor U, mijn Heer, Uw allerheiligst bloed
is als een hemeldauw op 't harte mij geregend.

Ik voel een vreugde nu, als waar' ik reeds gezegend
met d'opperste gena en met een eeuwig loon.

'k Getuig: Gij zijt mijn Heer, Gods onvolprezen Zoon!

Eerste halfkoor:

Het offer is volbracht... ¹¹⁶.

Een fragment uit „Passieverhaal” van B. de Craene :

nr. 77 Hij boog het hoofd en gaf de geest.

Een soldaat, Longinus, doorstak Zijn zijde met een lans en er vloei-
de uit een weinig water en bloed: het bloed der Zaligmaking, het
water des Doopsels.

De oerkrachten van het heelal werden opgeroepen: het zonlicht
stierf uit in zwarte duisternis; de woeste wind jankte in de boom-
kruinen; de aarde daverde met korte snokken op haar grondvesten,
eeuwensterke steenrotsen spleten (...) De hoofdman der solda-
ten... ¹¹⁷

En tenslotte een woord over Longinus van Franz de Backer. Wie
deze novelle gelezen heeft, weet dat het uitgangspunt ervan de Lon-
ginustraditie is geweest.

De Longinus van De Backer is de centurio van de kruisiging,
maar na Christus' dood wordt hij het symbool van de soldaat die
doodt; zijn leven wordt, net als dat van Ahasverus ¹¹⁸, doorgetrok-

(116) A. van de Velde, *Passio Christi, het spel van de H. Kruisweg*, Brugge 1943, p. 91.

(117) B. de Craene, *Passie-verhaal*, Brugge 1946, p. 57.

(118) In een brief van Prof. Fr. de Backer aan mijzelf d.d. 29 nov. 1960 wijst de auteur zelf naar dit „voorbeeld”: „De obsessie van de oorlog 14-18 bracht ik aldus tot een symbolische uitdrukking (naar Vermeylens Wandelende Jood) van een eeuwigheidsmotief”. Ik mag de lezer evenmin een andere passage uit deze brief onthouden: „De geschiedenis van Longinus las ik in een moderne Engelse prozavertaling

ken tot in de jaren die De Backer beleefde, de afschuwelijke oorlogsjaren 1914-1918.

Enkele passages uit dit ontroerend boek :

nr. 78 Laat me herdenken, nu alles in mij geleidelijk klaar werd en ik weet, dat het einde nabij is (...)

Was ik, in die verre tijden een centurio? Het schijnt me toe, dat ik altijd een centurio geweest ben. Maar die eerste maal, zolang geleden!

Die eerste maal weet ik dat ik heel jong was en blij. Ik zie het nog. Een man werd gekruisigd en die man was Christus (...)

Welke koorst zweepte mij toen op? Het gegier van de mensen, was het dat? Neen, nu weet ik: de twee boeven kringelden en huilden. Maar Hij? Hij hing stil, enkel zijn pezen trilden, heel even. Hij keek droevig en gelaten, en dat licht in zijn blik, die glimlach schrijnender dan alle smart, die glimlach was op mij gevallen. Dat was het. Dat tergende van iemand die het toch altijd beter wil weten dan wet en gezag. Hij wilde niet sterven zoals een gewoon misdadiger, tierende van pijn en smekende om verlossing. En Hij wilde het beter weten dan wij. Ik spuwde de roos weg en stortte naar Hem toe. Mijn speer gleed in zijn borst. Heel even een huivering. Hij keek met die onzeglijke droefheid, altijd aan. Maar zijn bloed gutste op mijn wapen, straalde over mijn handen en in mij kwam een schok, die me duizelen deed.

En dan werd alles vreemd. Ik voelde me wee en zwijmelend. Het werd heel donker en plots schoot de bliksem geweldig door de hele hemel. Het gewoel verstomde en ik zag de rode handen altijd aan in het gelaat van de bliksem...

Dan zie ik me terug, veel later in een wildernis, snikkende van wroeging (...) Ik weet nu wat de straf is, die ontzettende straf: dat mijn ziel geen rust zou vinden, dat zij zou blijven voortleven, op aarde, en steeds moorden zou, telkens een nieuw bestaan beginnen (...)

...

En dan zag ik weer het kruis (...) En dan, plots bewoog het hoofd en de ogen vestigden zich op mij.

„Gij hebt mijn zijde doorstoken, Longinus, en gij hebt sedertdien altijd uw broeders vermoord. Maar thans is uw lijden te groot geweest, in de laatste tocht”.

Ik begreep.

Elke avond wacht ik nu, tot het beeld verschijnt en tot eens op

van de *Legenda aurea*. Ik heb de Middelenlengse poëzie-weergave van Bokenham (van ong. 1447) ook gelezen. Mij trof, als Anglist, de naam — die ik in verband bracht, onmiddellijk, met „to long” (vurig begeren) op dezelfde manier als Van Schendels *Zwerfer*, Tamalone, duidelijk een constructie is (Van Schendel zei me dat zelf toen ik het hem vraagde) van *I am alone*, de eenzame”.

een wemelend tapijt van glorie, het naar mij komen zal en zich om mijn gebroken mensenhart ontfermen, en me meenemen¹¹⁹.

N. Longinus in de Nederlandse kalenders.

Vermelding van Longinus hebben we eveneens aangetroffen in een dertigtal oude kalenders, een paar van het einde der 14e eeuw, enkele uit de 16e eeuw, de grote meerderheid verspreid over de 15e eeuw¹²⁰.

Een groot aantal daarvan aanvaardden de datum van de Romeinse kalender, nl. 15 maart, een vermelding die nu nog van heelwat moderne kalenders kan afgelezen worden. Zulks is het geval in kalenders die twee Vlaamse gebedenboeken van 1500 en 1504 voorafgaan en die de kenmerken vertonen van het Noordfranse bisdom Kamerijk¹²¹; in kalenders van het bisdom Utrecht, bij een getijdenboek van 1448, een getijden- en gebedenboek van 1440 en 1398¹²²; zonder kenmerken van een bepaald bisdom, in een handschrift van een gebedenboek afgeschreven in 1425¹²³, in een psalterium uit het Nijmeegse van 1483, en in een Noordbrabants gebeden- en getijdenboek van 1530¹²⁴, in een kalender van 1476, die een getijdenboek voorafgaat¹²⁵.

Een Utrechtse kalender bij een brevier van het eind der 15e eeuw, vermeldt Longinus op 14 maart; een Brugs gebedenboek uit diezelfde periode op de 14e dag van maart, maar na de vermelding Id(ibus Martii)¹²⁶.

Merkwaardig genoeg zijn er bisdommen, die twee feesten voor Longinus voorzien. In het zg. Brouwersboek uit Gent, dat in 1453 begint en dat de kalender van het bisdom Doornik weergeeft, treffen we Sente Longinus aan zowel op 11 maart als op 2 december¹²⁷. Dubbele vermelding is bijna regel in het bisdom Utrecht en dan telkens zowel op 15 maart als op 2 december: in een getijdenboek van het eind der 15e eeuw, een gebedenboek van 1470, een Delfts gebedenboek van 1463, een getijdenboek van ong. 1480, een Oosthollands getijdenboek van ong. 1460, een gebedenboek van ong. 1470, een gebeden- en getijdenboek van het midden van de 15e

(119) Fr. de Backer, *Longinus*, Brussel 1951, p. 7-10 en 90; of Hasselt 1961, p. 7-11 en 76.

(120) De meeste van deze kalenders komen voor in de reeks Dietse kalenders, door Gaillard en De Vreese uitgegeven in de Jaarboeken van de Kon. Vl. Academie 1907 tot 1919-20.

(121) Gaillard en De Vreese, kal. 4 (Jaarboek 1908), kal. 23 (Jaarboek 1913).

(122) Resp. kal. 11 (Jb. 1910), kal. 19 (Jb. 1911), kal. 22 (Jb. 1913).

(123) Hs. 255 Plantijn-Moretusmus. A'pen.

(124) Kal. 3 (Jb. 1908), kal. 30 (Jb. 1914).

(125) K. de Gheldere, *Ghetidenboec*, Gent 1893.

(126) Resp. kal. 18 (Jb. 1911); kal. 1 (Jb. 1907).

(127) Kal. 5 (Jb. 1909).

eeuw en een van het einde van de 15e eeuw¹²⁸; in een kalender bij een kopie van het getijdenboek van Geert Grootte¹²⁹; het is dus waarschijnlijk dat twee kalenders uit het Plantijn-Moretusmuseum te Antwerpen, die ook tweemaal Longinus vermelden deze Utrechtse traditie volgen¹³⁰.

Een paar Utrechtse kalenders hebben alleen 2 december overgehouden: een getijdenboek van 1435 uit Haarlem en een getijden- en gebedenboek van 1460¹³¹.

Ook in de benamingen van het feest zelf is er verscheidenheid. De naam van de heilige is vrijwel altijd Longinus, een paar malen vernederlandst tot Longijn¹³²; driemaal lezen we Longius, telkens in Vlaams werk en afhankelijk resp. van Doornik, en Kamerijk¹³³. In een vrij groot aantal voorbeelden is de gebruikelijke titel voor Longinus: martelaar, martelair, marteler, ook waar zijn feest tweemaal voorkomt.

In twee Utrechtse kalenders verwijst de benaming evenwel naar de Griekse versie van de legende; daar heet de heilige resp. Longinus episcopus (op 2 dec.) en Longinus biscop ende martelaer (nu echter op 15 maart)¹³⁴.

Het probleem is ingewikkelder en de verscheidenheid groter dan een recent werk over de chronologie laat vermoeden. Wie inderdaad daar te rade gaat, vindt voor Longinus volgende gegevens: de bisdommen Keulen en Trier (waartoe Nederlands gebied behoorde) kennen een feest van Longinus op 15 maart, maar niet overal in het bisdom wordt het gevierd; de kalender van het bisdom Utrecht vermeldt het feest op 15 maart maar het wordt niet gevierd; de kalenders van het bisdom Trier hebben op 1 december niet de H. Eligius zoals vaak elders, maar wel de H. Longinus; op 2 december werd in sommige plaatsen van het bisdom Munster het feest van Longinus gevierd en op dezelfde datum vermelden kalenders van het bisdom Utrecht Longinus, naast Severus en Severinus¹³⁵. Hier wordt dus van het naamverschil Longius-Longinus, noch van de dubbele vermelding in eenzelfde kalender gerept, zodat deze pro-

(128) Kal. 6 (Jb. 1909), kal. 7 (Jb. 1909), kal. 8 (Jb. 1909), kal. 16 (Jb. 1911), kal. 21 (Jb. 1913), kal. 24 (Jb. 1913), kal. 27 (Jb. 1914), kal. 31 (Jb. 1919-20).

(129) N. van Wijk, *Het getijdenboek van Geert Grootte*, Leiden 1940.

(130) Getijdenboek resp. hs. 1416 en 1417.

(131) Kal. 20 (Jb. 1911), en kal. 15 (Jb. 1911).

(132) Kal. 20 (Jb. 1911) en 21 (Jb. 1913).

(133) Kal. 1 (Jb. 1907), kal. 4 (Jb. 1908), kal. 5 (Jb. 1909).

(134) Kal. 15 (1911) en kal. 22 (Jb. 1913).

(135) E. Strubbe en L. Voet, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen 1960, p. 165 en 195; de bisdommen Munster en Trier strekten zich slechts voor een gering deel over Nederlands gebied uit (p. 231); de kalender van Utrecht onderscheidt zich door talrijke heiligen, waarvan het feest liturgisch niet gevierd werd (p. 157).

blemen onopgelost blijven, want ook Gaillard en De Vreese zijn deze gegevens stilzwijgend voorbijgegaan.

Het naamverschil hebben we ook ontmoet in een aantal teksten en we zullen er bijgevolg een verklaring pogen voor te geven in het derde hoofdstuk.

De dubbele vermelding kan uitgelegd worden, indien men twee verschillende heiligen met dezelfde naam aanvaardt¹³⁶. Een andere mogelijkheid is dat oorspronkelijk, althans in het bisdom Utrecht, twee feesten voor Longinus werden gevierd, één voor de centurio, die achteraf bisschop werd, en één voor de miles-martelaar; misschien bestond dat verschil nog wel in de geest der kopiïsten, maar vonden ze het niet nodig dat aan te duiden; voor twee verschillende feesten als Kruisverheffing en Kruisvinding hebben een aantal kalenders immers ook maar één aanduiding: „des heiligen crucen dach” of iets dergelijks¹³⁷. Een poging tot onderscheiding of een overblijfsel van een vroeger onderscheid menen we te constateren in kalenders, die enerzijds (15 maart) Longinus martelaar hebben, en anderzijds (2 dec.) Longini martelaar, of Longijn ridder martelaar hebben¹³⁸.

Uit dit overzicht blijkt dat Longinus in Dietse kalenders een vaste plaats verworven had. In de reeks van 32 kalenders, die Gaillard en De Vreese hebben uitgegeven, wordt hij in 22 ervan opgenomen. Dat wijst toch weer naar een behoorlijke bekendheid in ons taalgebied en wij komen hier enigszins in tegenspraak met pater Axters, die het doet voorkomen alsof de Lieve-Vrouwe-Broeders er niet in slaagden het feest van Longinus aan de universele kerk in het Westen door te geven¹³⁹. Wij vatten het citaat, waarop hij steunt, anders op:

Cum vero praedicto anno 1480 breviarium Ordinis Bruxellis imprimeretur ad cuius normam cetera brevaria Venetiis (1490, 1495, 1504 etc.) typis deinceps vulganda essent plura festa territorialia

(136) Bij Migne, *Dictionnaire hagiographique* II, p. 278-9 staan niet minder dan zeven heiligen onder de naam Longinus bekend. Pater B. Kruitwagen, die een uitvoerige ontleding aan de Utrechtse kalender wijdde (*Studiemateriaal voor de kalender van Utrecht*, in zijn boek *Laat-middeleeuwse paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia*, 's Gravenhage 1942, p. 153-224), maakt er de lezer attent op, dat voor sommige heiligen met twee feesten (b.v. Arnulfus en Adrianus) het niet om dezelfde heiligen gaat, wel om verschillende heiligen met dezelfde naam (p. 191); jammer genoeg rept de schrijver met geen woord over het dubbel feest van Longinus in deze Utrechtse kalender.

(137) Vgl. kal. 1, 2, 10, 14, 17, 32.

(138) Kal. 7 (1909), kal. 21 (1913), kal. 27 (1914).

(139) St. Axters, *Geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, 4 delen, Antwerpen 1950-60, III, p. 342.

in universum Ordinem irrepserunt e.g. Divisionis Apostolorum, de quo agitur, S. Longini, S. Alexii et...¹⁴⁰

Wat naar onze mening hierop neerkomt, dat de Karmelieten in 1480 het feest van Longinus in hun kalender opnamen, blijkbaar omdat dit op vele plaatsen reeds het geval was.

(Vervolg in „Handelingen” 1964)

(140) B. Zimmerman, *Monumenta historica Carmelitana*, Vol. I, Lirinae 1907, p. 334.